

Titu Maiorescu

CUGETĂRI ȘI AFORISME

1986

Editura Albatros • București

„Pentru direcția mea științifică a fost de cea mai mare însemnătate cunoștința cu privire generală asupra filozofiei și cu logica, această știință așa de extrem de interesantă. Ea m-a adus să năzuiesc spre cea mai bună formulare a cugetării, spre o exprimare fără greșeli, scurtă, adevărată, spre o ferire de acele cuvinte umflate și goale, pe care tinerii sînt așa de aplecați să le întrebuințeze."

TITU MAIORESCU, 1857

CUGETĂRI
ŞI
AFORISME

I

DESPRE ÎNȚELEPCIUNEA ÎN VIAȚĂ

1 — Amînarea este hoțul timpului :

Fură an după an, pînă cînd s-au dus toți, și pentru favoarea unei clipe, pierdem dreptul de a lua parte la nemuritorul și vastul teatru al activității. Dintre relele noastre inexplicabile, acesta este cel mai rău, căci toți oamenii își spun că ar putea ajunge cîndva la o viață dreaptă, fiindcă au mereu posibilitatea de a începe o viață nouă. Toți se mîngîie cu iluzia că s-ar putea ca vreodată să nu mai fie neghiobi, iar trufia lor primește bucuros o laudă ce nu i se cuvine pentru această viitoare tranziție.

La urma urmelor însă, se laudă numai pe ei înșiși ; numai că e vai de viitorul lor. I-am aplaudat pentru cît de minunată este viața asta pe care o încep din nou. Și totuși, viața asta n-o vor duce niciodată ! O asemenea schimbare (făgăduită) este etalată de smintita lor speranță atîta vreme cît timpul zace în ei. De îndată însă ce s-au împlinit sorții, ar fi dorit să consume timpul printr-o folosire înțeleaptă. Și așa amînă ceea ce nu pot face, dar își propun mereu din nou. Nu e o nerozie să nu rîzi de un nebun, și cu greu înțelepciunea omenească poate mai mult decît să nu rîdă. Orice simplă făgăduială este o amînare lipsită de temei. Atîta vreme

cît sîntem tineri, rămînem, firește, în deplină mulțumire; uneori nobili, fără grijă de noi înșine ; și, ca niște fii respectuoși, nu dorim decît ca părintele nostru să fi fost mai înțelept. La 30 de ani însă, omul devine bănuitor, la 40 o știe și își îmbunătățește planul ; la 50 este mînios în privința amînării degradante, își duce bunele intenții pînă la hotărîre ; în toată măreția cugetării, se decide și iarăși se decide ; apoi moare. Și la ce toate astea ? Fiindcă i se pare că este nemuritor ; toți îi consideră pe ceilalți muritori, în afară de ei înșiși. Totuși, și pe ei înșiși, cînd o lovitură cumplită a soartei le vîră subit groaza în inimile rănite. Dar inimile lor rănite, ca aerul atunci cînd îl tai, se închid îndată ; pe unde a trecut sulița nu se mai află nici o urmă. Așa cum firmamentul nu păstrează nici o dîră de aripi, cum talazul spintecat, nici o brazdă de chilă, așa trece și prin inima omenească gîndul la moarte. Tocmai cu lacrima delicată pe care o varsă natura asupra acelora pe care îi iubim, picură acest gînd în mormîntul lor. (*Epistolar,* iulie 1858).

2 — Oricît de inaccesibilă, de ideală ar fi o idee bună, e mai bine să năzuiești la realizarea ei, să năzuiești chiar fără rezultat, decît să-ți pui mîinile în poală cu înțeleaptă resemnare și să proclami : oamenii sînt ticăloși. Prea lesne se crede omul scuzabil, prea își face iluzia că poate fi atît de lesne scutit de o activitate serioasă obligatorie (nu numai pentru a-și prelungi viața, pentru a-și acoperi îndatoririle — acest jalnic minimum — ; ci și, în plus, pentru semenii săi mai buni. (*Epistolar,* septembrie 1858)

3 — Este însă o știință cu totul deosebită în însemnătatea ei : să știi ceea ce nu știi. (*Relația,* 1859)

4 — Este cît se poate de lesne să îndatorezi pe cineva la recunoștință, dar foarte greu să-l îndatorezi astfel încît să se bucure că e recunoscător. (*Epistolar*, octombrie 1859)

5 — A lua oamenii nu cum ar trebui să fie, ci așa cum sînt — iar, totodată, a fi calm — acesta este momentul cel mare, mare în întreaga semnificație sufletească.

6 — Într-unul din aceste cazuri, ei [oamenii cu cap și cu simțire] aplică asupră-le celebrele versuri din Dante :

Nessun maggior dolore
Che di riccordarsi dei tempi felici
Nella miseria [32]

În celălalt caz, fac o mică strămutare în aceste versuri și zic :

Nessun maggior piacere
Che di riccordarsi nei tempi felici
Della miseria [33]

Cei mai fericiți sînt fără îndoială cei ce s-au aflat în amîndouă aceste cazuri, trecînd de la cel dintîi în cel de al doilea. (*Epistolar*, mai 1860).

7 — Au fost odată doi scufundători care trăiau la țărmul unui ocean imens, unde pretutindeni, chiar în straturile mijlocii ale apei, se aflau scufundate comori. Scufundătorii își aleseseră drept îndeletnicire a vieții lor găsirea acestora. În mod curios, aveau însă firi cu totul deosebite. Unul era un bărbat energic, cu conștiință de sine, celălalt avea suflet blînd, aproape timid ; unuia îi plăceau locurile furtunoase,

pline de stînci ale mării, celălalt nu se scufunda decît în apa tăcută, calmă. Cu energia celui dintîi, nu era de mirare că el nu înceta niciodată căutarea pînă nu atingea fundul mării, pînă nu se sprijinea pe teren solid și de aici își conducea cercetările ; cu firea prea cumpănită a celui de-al doilea, era limpede că el nu voia să ajungă la fund, ci, mulțumindu-se cu mișcarea calmă de la suprafață și din mijlocul apei, se desfăta cu obiectele mai ușoare care ieșeau din aceste straturi.

Într-o duminică, se întîlniră amîndoi la țărm și înnodară o discuție despre firile lor deosebite.

„Păcat, începu unul, că nu te poți scufunda pînă la fund. Abia acolo, în adîncuri, este măreț cu adevărat ; după multă trudă, ajungi la fundul solid, privești în jur și pătrunzi cu privirea, sigur de tine, locurile și mai întunecoase de jur-împrejur ; căci vraja acestora se va rupe curînd și misterele lor ni se vor dezvălui fără zăbavă. Dar comorile care zac la fund sînt de o mare bogăție, de valoarea lor este convins oricine."

„Nu mă îndoiesc de asta, răspunse celălalt, și ca să fiu sincer, trebuie să mă bucur de asta. Dar pentru așa ceva trebuie să ai o fire zdravănă, cum o ai tu ; cu mine și cu constituția mea mai slabă nu se potrivește. Nu cred că în locurile unde mă scufund eu aș putea ajunge cîndva la fund ; acolo unde mă scufund eu, este o adîncime nemăsurată ; — acolo — îmi închipui — sînt comori și mai frumoase ; dar acum nu le pot atinge ; mă mulțumesc deocamdată cu lucrurile mai ușoare pe care le găsesc deasupra ; iar dacă nu oricine este convins de valoarea lor, sufletului *meu* îi sînt cu totul de ajuns."

„Prea bine, răspunse cel dintîi, explicația asta mi se pare cuminte. Ai dreptate să fii așa cum ți se potrivește mai bine.

Poate să-ți mai sporească puterile și atunci ai să ajungi pînă la fund ; dacă nu, tot bine ; fiecare poate acționa numai în felul său."

Și și-au dat mîna și s-au despărțit ca buni prieteni ; unul a plecat într-o parte, celălalt în alta.

Înțelegerea dintre ei fu însă curînd tulburată. Căci într-o bună zi li se alătură o corcitură pocită de pe meleaguri necunoscute, care de asemenea se dădea drept scufundător. Acesta se apucă să le țină o cuvîntare măreață, țesută numai din minciuni gogonate. El credea că va putea dobîndi stăpînirea asupra lor prin vorbe ; de fapt era un fricos. „Eu însumi am ajuns la fund în locurile cele mai liniștite și mai adînci ale apei. Abia acolo — căci cine se încumetă în locurile pline de stînci ? —, abia acolo am văzut comorile cele mai minunate ale lumii și cele tăinuite oricărei ființe." Povesti că, de o parte, a văzut cerul, iar de cealaltă iadul, și cine intra într-unul și cine în celălalt, și peste acestea erau puși trei stăpînitori veșnici, contopiți într-o singură persoană și înconjurați de îngeri și diavoli și mai multe asemenea lucruri. Și astfel umplu el mai întîi adîncurile cu povești mitologice, se întoarse apoi către ascultătorii săi, deplînse modestia simplă a unuia, condamnă în cuvintele cele mai violente siguranța calmă a celuilalt și, în cele din urmă, scoase la iveală o carte groasă pe care pretindea că o scosese din adîncul cel mai afund ; în ea se aflau cică toate poveștile sale ; dar în ea trebuie să creadă toată lumea sub pedeapsa afuriseniei.

Scufundătorul de suprafață se sperie. Celuilalt i se răzvrăti sufletul puternic și, cu tăria de neînvins a unei cuvîntări simple, respinse începutul străinului și dădu în vileag fără cruțare neadevărul spuselor sale. „Cunosc, încheie el, măcar o parte a adîncurilor ; dar tu nu cunoști nici atîta, ai fost prea fricos ca să te încumeți cumva mai în adîncuri. Pe

cînd eu, deducînd din cunoştinţele mele, mă gîndesc că odată şi adîncurile întunecate vor primi o lumină clară. Cine nu este de această părere, pentru că nu cunoaşte deloc adîncul, acela rămîie modest la suprafaţă şi mulţumească-se cu aceasta. E rău însă ca, atunci cînd tu însuţi nu ştii nimic, să născoceşti poveşti cu himere şi să le impui cu sila altora drept bani curaţi".

Aceasta deschide ochii scufundătorului mai slab. Se alătură tovarăşului său de ispravă şi amîndoi strigară împreună mincinosului :

„Omule, du-te de la noi şi lasă-ne în pace ; altora să le îndrugi tu asemenea gogoşi !".

Atunci străinul o şterse de acolo spumegînd de furie şi ocărînd.

Iar cei doi îşi dădură iară mîna şi rămaseră mai departe prieteni. *(Epistolar*, noiembrie 1860)

8 — În privinţa desăvîrşirei, cel mai greu e să nimereşti sănătoasa cale de mijloc. Pe deoparte, ea este o însuşire aşa de necesară pentru orice lucru temeinic, încît înveţi a o preţui cu atît mai mult cu cît devii mai matur. Pe de altă parte, n-ai voie să exagerezi, altfel stai pe loc şi nu faci nimic. Cum în lume nimic nu-i absolut, fiecare premisă presupune totdeauna alta şi de atîtea premise n-ajungi niciodată la concluzie. Pregătiri fără sfîrşit împiedică fapta. Cînd eşti prea tînăr, cazi în extrema întîia : lucrezi uşuratic. La o anumită trecere spre maturitate, devii mai conştiincios, te tot pregăteşti şi amîi lucrul fără nici o socoteală. În această situaţie, ca şi în oricare altele, determinant este ritmul împrejurărilor. Apucă-te de lucru cu nădejde şi aşează o piatră, care, chiar dacă încă nu înseamnă clădire, este totuşi o piatră de temelie.

9 — E o nefericire caracteristică de care ești singur vinovat și anume tăria și conștiința de a te comporta după propriile tale principii, fără însă să ai bărbăția și înțelepciunea de a suporta liniștit și consecințele lor firești. *(Aforisme etice...* 1862)

10 — Este mai bine a avea un inimic cum se cade decît zece amici necăliți. *(Dizertațiunea „Pentru ce limba latină...“,* 1863)

11 — Omul, în privirile sale spre viitor, apropie totdeauna prea mult, prin micșorarea datorită perspectivei, intervalele dintre diferitele puncte ale vieții, și abia cînd se află între ele, își dă seama cît de mult va mai dura. Astfel, întreaga viață nu este altceva decît consumarea extensivă de proiecte intensive, ceea ce, dacă nu observi la timpul potrivit, pentru a nu te lăsa amăgit, face din existență ceva lipsit de farmec. *(Epistolar,* martie 1863)

12 — Sentimental nu-ți poți îngădui să fii decît față de oamenii buni ; dar, dintre cei pe care-i avem de obicei în jurul nostru, trei sferturi sînt răi ; iar din sfertul rămas, abia a zecea parte poate fi bună. Și acest raport este valabil mai cu seamă în privința femeilor. Aici te poți lăsa cu totul în voia simțurilor, dar în ce privește spiritul, tocmai de aceea trebuie să te ferești de două ori. *(Epistolar,* 3 martie 1863)

13 — Ferește-te de a da sfaturi. Problema e prea grea și răspunderea mare. Tu dai sfatul după natura ta. Aceasta însă rareori se potrivește cu natura celui ce te întreabă. Altfel spui tu, altfel înțelege el. Sfătuind prudență, produci slăbiciune, și unde cereai tărie, se aplică violență. Un element

străin s-a introdus în sufletul celuilalt, și el și-a pierdut măsura. (*Aforisme*, 1868 ; reluat și reformulat în 1880, 1892 și 1908)

14 — Unii înaintează prin protecție, mulți prin supunerea oarbă la opinia altora, cîțiva prin împotrivire energică la tot ce dezaprobă, croindu-și viața după a lor individualitate. Toate aceste căi pot conduce la țintă numai să fie urmate cu statornicie. A-ți schimba deodată felul, a deveni energic din pasiv ce erai, a te arăta independent din supus ce ai fost, aceasta nimicește succesul vieții. (*Aforisme*, 1868 ; reluat și reformulat în 1892 și 1908)

15 — Este lipsă de dreaptă cugetare cînd cineva, pentru a se justifica de o faptă, arată cauza care a produs-o. Firește că tot ce se întîmplă în lume are o cauză. Dar a o explica nu va să zică a se justifica. (*Aforisme*, 1868 ; reformulat în 1880 și reluat în 1892 și 1908)

16 — Oare totdeauna vom arunca noi pietre cu speranța că au să ajungă în lună ?

Nu ajung în lună ! Și ori de cîte ori se va face încercarea, poate să se strice brațul aruncător, dar piatra nu va ajunge la acea țintă iluzorie.

Pentru ce sînt legi în fizică ! Și pentru ce legi în istoria universală ? (*Aforisme*, 1868)

17 — Respectul exagerat pentru întregimea cugetării împiedică acțiunea. Căci orice faptă este o verigă ruptă dintr-un lanț infinit, și omul activ este din capul locului condamnat la fragment. (*Aforisme*, 1868 ; reformulat în 1892 și 1908)

18 — În situaţia cea mai nedemnă ajung oamenii care au destul curaj pentru a face o faptă după îndemnul conştiinţei lor, dar nu au destul pentru a-i suporta urmările.

Căci ce este nedemn ? — Tot ce e pe jumătate. (*Aforisme*, 1868 ; reformulat în 1892)

19 — Principiile generale singure sunt în sine indiferente pentru bine şi rău. Principiile sunt abstracte, binele şi răul sunt concrete. Aplicarea se încearcă să le puie în legătură ; însă aplicarea este o lucrare deosebită, care nu rezultă din principii. (*Aforisme*, 1868 ; reformulat, mai concis, în 1880 şi 1892)

20 — Don Quijote credea că morile de vînt sunt uriaşi. Oamenii de rînd cred că uriaşii sunt mori de vînt. (*Aforisme*, 1868 ; reluat parţial în 1880 şi în 1892, şi 1908)

21 — Sînt oameni cu consecinţe. A fi în relaţie cu ei e bine sau este rău, dar niciodată indiferent. (*Aforisme*, 1868 ; reluat în 1880)

22 — Fidelitate — bine, adică aproximativ statornicie. Dar de ce asta să însemneze exclusivitate ? (*Ins. ziln.* noiembrie 1872)

23 — Soarta nu vrea extreme. Din chiar mijlocul răului se naşte reacţia spre bine, şi gerul cel mai greu zugrăveşte pe fereastră flori de primăvară. (*Aforisme*, 1880 ; reformulat în 1892 şi 1908)

24 — Arta vieții ? Rezervă, discrețiune, cumpătare, în genere negațiune și în rezumat abnegațiune. *(Aforisme,* 1880 ; reformulat în 1892 și 1908)

25 — Dacă e important să știi ce știi, deopotrivă de important este să știi ce nu știi. *(Lecțiunea...,* 1884)

26 — Aproape nimic nu-ți pot da împrejurările externe ; ești ce ești tu însuți. *(Scris. Ed. Gruber,* 1887)

27 — Corabia străţaie marea cu putere și lasă în drumul său brazda valurilor mișcate. Valurile ajung luntrea cea mică, o saltă și o răstoarnă.

28 — Toate hotărîrile importante trebuie să le iai singur, din adîncul individualității tale. Numai cînd se rupe din influența împrejurimii, este coaptă fapta vieței.

29 — Evenimentele cele importante se ivesc pe nesimțite. Limba de pe cumpăna soartei stă în moment de echilibru ; un grăunte mai mult, și s-a hotărît mișcarea.

30 — Păstrează-ți emoțiile pentru lucrurile ce le merită.

31 — Cînd se află omul în momentele hotărîtoare ale vieții, nu-l mai conduce mintea, care arată numai alternativele. Direcția finală o dă inima. *(Aforisme,* 1892 și 1908)

32 — Păzește-te a doua zi după un succes. *(Aforisme,* 1880, 1892 și 1908)

33 — Guvernele cad prin aceleași mijloace prin care au ajuns la putere.

34 — Nici o putere nu se poate suprima în natură ; de aceea e așa de periculos a o comprima. (*Aforisme,* 1892 și 1908)

35 — Unde e o necesitate, trebuie să fie o posibilitate.[34]

36 — Nici o concepție de valoare nu se poate întemeia pe o neînțelegere, nici măcar un roman. (*Aforisme,* 1892)

37 — Tot ce e folositor poate fi stricăcios ; e numai chestie de măsură. (*Aforisme,* 1908)

38 — Vulturul, tocmai pentru că zboară, nu poate să umble. (*Aforisme,* 1919)

39 — Experiența te învață să prețuiești mai mult caracterul decît inteligența. (*Aforisme,* 1919)

40 — Cine a agonisit în sine indiferența morții, a încheiat socotelile cu viața. (După „Cronica", 1967)

(Vezi și capitolele : *morală, religie, ideal, prietenie, om și umanism, educație, moarte și nemurire, cultură și civilizație)*

II

DESPRE OM ŞI UMANISM[35]

41 — Omul avantajat de spirit va domina totdeauna pe cel neavantajat şi mi-a plăcut următoarea geneză spirituală a lui Voltaire : „Oracolul s-a născut în clipa în care cel dintîi hîtru a dat de un nătărău". Spiritualitatea dispune din capul locului de prerogativă infinită şi nedreptatea aparentă pe care o descoperim în ea, pe care unul care gîndeşte uşor sau pare chiar uşuratic mai uşor adună roadele muncii pentru dînsul decît unul care munceşte în spiritul datoriei împlinite, dar cu o sîrguinţă greoaie ; este un fapt care nu poate fi schimbat. (*Fragment* din tinereţea mea, martie 1858)

42 — Între două persoane sînt insuportabile acele diferenţe despre care ei nu pot discuta, cel puţin incompatibile cu raporturi personale între ele ; pe cînd, din contra, din contraste despre care se discută liniştit se poate naşte o stimă reciprocă.

Goethe zice că omul se caracterizează mai ales prin ceea ce găseşte că e vrednic de rîs. Se înşală : omul se caracterizează tocmai prin ceea ce socoteşte că e vrednic de plîns. (*Însemnări zilnice,* septembrie 1858)

43 — Marele [om] are pretutindeni nevoie de mult spaţiu ; nu există doi [oameni] care să se asemene în totul, dar mai mulţi oameni se pot reuni pentru ea, în ceea ce au mai bun, să se asemene parţial şi integral laolaltă unui om. Şi astfel mă sprijin pe cercul de oameni buni pe care îl aflu, iar tu te sprijini pe cercul de oameni buni pe care i-ai aflat sau îi vei afla — şi aici îmi am Dumnezeul care mă face fericit şi mulţumit — unul mai sublim nu pot concepe.

De aş putea numai să-ţi descriu ce s-a petrecut în mine cînd am ajuns la această convingere fermă, cînd l-am văzut în omenire nemuritor pe omul merituos, cînd în cel mai bun om pe care mi-l imaginez i-am văzut reînviaţi în parte pe Goethe şi Lessing şi Spinoza şi alţii — şi ştiam că tot ce am mai bun din ceea ce am va trăi de asemenea mai departe în toţi oamenii care mă iubesc ! În asta se află ceva atît de sublim, de calm, de senin, o asemenea pace sufletească, încît o scriu aici cu lacrimi de recunoştinţă în ochi : *filozofia umanistă, adevărata ştiinţă este cea mai sublimă, cea mai vrednică de iubire, cea mai poetică, este Dumnezeu.* (*Epistolar*, aprilie 1859)

44 — Eu am *numai* un singur lucru : semenii. Dacă îmi lipsesc aceştia, atunci întregul univers nu mai are pentru mine nici un preţ. (*Epistolar*, iunie 1859)

45 — Niciodată, cînd cerul este spuzit de stele, în mintea mea nu se va înfiripa o cugetare falsă.

Lumea este pustie pentru cel pustiu, pentru cel ce trăieşte e vie — cum adevereşte Protagora : Omul e măsura tuturor lucrurilor. (*Epistolar*, august 1859).

46 — Impresia sublimului o poţi avea atunci cînd contempli marea la Neapole, cînd te afli la poalele unui munte, al cărui vîrf nu mai poate fi atins cu privirea, o poţi avea cînd priveşti cerul înstelat, a cărui mulţime de stele şi depărtarea dintre ele nu mai pot fi înţelese, o poţi avea, într-un cuvînt, pretutindeni *unde obiectul depăşeşte graniţele capacităţii noastre senzoriale.* (De aceea Jean Paul defineşte sublimul ca infinitul aplicat.) În faţa sensibilului nemărginit, sîntem respinşi în cele mai înguste limite ale spiritualului, din care (ajungem) la un punct mărginit, la sanctuarul eului nostru, la conştiinţa de sine. Apoi însă se stîrneşte în noi opoziţia spiritului, iar ultima impresie a unui obiect sublim cu privire la noi înşine este : mîndrie, recunoaşterea superiorităţii spiritului. Este o teză teologică absurdă şi josnică aceea după care marile opere ale naturii ne-ar inspira umilinţă. Acestea ne fac să ne simţim mîndri, dacă nu sîntem cumva laşi, mîndri pentru că sîntem mai sublimi decît toate obiectele sublime, care depăşesc capacitatea noastră senzorială, mai sublimi pentru un singur lucru, fără de care pînă şi tot ce poate fi mai înalt este lipsit de valoare în sine, pentru conştiinţa de sine însuşi.

Priveliştea acestui oraş [Braşov] nu oferă această mîndrie, această întoarcere la sine şi la propria valoare. Dimpotrivă : în timp ce vezi orizontul mărginit, pretutindeni de munţi, iar prezentul mărginit de monumente ale trecutului — limitele propriului eu sînt inundate (căci „orice reprezentare provoacă sensul contrar“ — Goethe), fiinţa ta se extinde pînă la perceperea umanităţii — şi niciodată nu simţi mai bine măreţia umanismului lui Herder decît pe înaltele alei ale acestui oraş minunat. [...]

Prin urmare, abia atunci poţi înţelege umanitatea, cînd ai renunţat la propriul tău eu ; mai departe : abia atunci îţi

iubeşti cu adevărat patria cînd eşti în stare să-i jertfeşti propria ta persoană ; îţi respecţi prietenul abia atunci şi abia atunci eşti vrednic de el, cînd eşti gata să-ţi dai viaţa pentru dînsul ; abia atunci eşti într-adevăr entuziasmat pentru o idee adevărată, cînd nu eziţi să înfrunţi moartea pentru adevărul ei. Dar umanism, iubire de patrie, prietenie şi luptă pentru un ideal sînt cele mai înalte piscuri, abstracţiunile activităţii şi moralei umane. Se produce astfel ceva caracteristic, anume că toate aceste abstracţiuni conţin în ele moartea concretului, că generalul reclamă distrugerea individualului. Şi este, de asemenea, morala cea mai înaltă ca eu să renunţ la ceea ce am individual pentru general, ca importanţa vieţii mele reale să constea abia în relaţia ei cu totalitatea. *(Epistolar,* 1859)

47 — E suprema expresie a libertăţii omului [faptul] că el îşi poate întîmpina firesc propria lui moarte.

El poate. Această potenţialitate e cu totul îndestulătoare pentru relevarea inteligibilului în puritatea sa deplină, pentru relevarea conştiinţei de sine. Şi această conştiinţă de sine nu e doar un oarecare singular punct, un simplu Ego, ci dimpotrivă e un raport al acestui eu cu umanitatea, cu adînca ei fire. Cine n-a conceput această relaţie a eului său cu în sinele lumii, n-are nici un fel de conştiinţă de sine. *(Relaţia* — 1859)

48 — Ca tînăr spirit cercetător care s-a simţit lăuntric constrîns să respingă o atît de multilaterală autoritate, şi anume recunoscută de Schleiermacher însuşi, şi din frica de a nu mi se imputa lipsa de modestie, trebuie să folosesc aci prilejul să-i aduc tot lui Spinoza adîncă mulţumire pentru două gînduri cuprinse în *Etica* sa *(Ethica,* Partis IV, prop. 23).

Odată pentru enunţurile : Homo tantam quatenus ex eo determinatur, quod intelliget potest dici ex virtute agere / Omul este determinat de către sine atît cît e în drept să spună că acţionează din virtute / şi (Pars IV, prop. ultima) „Beatitudo non est virtutis praemium, sed ipsa virtus" (Fericirea nu este premiul virtuţii, ci e virtutea însăşi), deoarece în aceste enunţuri e cuprins gîndul lui Socrate ; (după convingerea mea, în ciuda celor contrare, susţinut de Herbart, Vol. I, ed. citată, pag. 126), iar eu din acestea am desprins înalta consideraţie pentru veritabila morală umană a lui Spinoza şi a acelui fermecător înţelept al antichităţii. Apoi pentru al său cogito (Spinoza, *Ethices,* pars II, prop. XI, Schol 2) şi apoi tertii generis, pentru Scientia intuitiva. Şi acest singur gînd lămureşte viul interes pe care Lessing şi Goethe i l-au purtat lui Spinoza ; acest genial gînd se întrevede în aperçu-ul lui Goethe, în a sa metamorfoză a plantelor ; lumina acestui gînd luceşte înfăţişîndu-ne măreţia lui Shakespeare în dramă, a lui Shakespeare care în personajele sale ne înfăţişează individualul, totodată, însă astfel încît în el — în individual, — se reflectă deplinătatea genului sustras vremelniciei — autentică expresie a ceea ce Goethe şi Schiller au denumit „reflexul, adînca alcătuire" („den Schein, die Gestalt"). Numai în acest sens pot concepe enunţul plin şi greu de înţeles al lui Goethe :

„Der Schein, was ist es dem das Wesen fahlt ?"
„Was Wesen wär'es, wenn es nicht erschiene ?"
(Ce este aparenţa dacă-i lipseşte esenţa ?
Ce ar fi oare esenţa dacă nu ar apărea ?)

(Relaţia — **1859)**

49 — Este ceva întristător, în fond, în faptul că negativul are o putere mai mare decît pozitivul, că eu abia cînd sînt departe de cineva, mai degrabă decît atunci cînd mai eram împreună, văd ce aveam în el.

50 — În jurul oricărei fecioare şi a orice e fecioresc, se dezvoltă o asemenea atmosferă de vrajă încît, mie unul ca alde noi, mi se pare ca un animal, care pătrunde nătîng şi bîjbîind acolo. Iar animalul pătrunde totuşi pe bîjbîite ; şi orice primă clipă a unui nou teritoriu abia cucerit este una solemnă şi păstrează încă beatitudinea dragostei, dar îndărătul oricărei noi realităţi se află un paradis pierdut. Atinge în treacăt aripa fluturelui ; de ce trebuie oare ca pulberea lui să fie iremediabil pierdută ? (*Epistolar*, aprilie 1860)

51 — De aceea este *Faust* marea tragedie a omenirii şi de aceea exercită el necontenit asupra noastră influenţa sa magică, pentru că întruchipează măreţia noastră şi nimicnicia noastră, fericirea noastră şi nefericirea noastră : căutarea de fiecare dată şi găsirea de nicicînd. Şi el caută iarăşi şi iarăşi ; iar cînd a găsit, s-a sfîrşit ; şi totuşi n-a găsit nimic altceva decît nevoia de a căuta fără odihnă. În mare, faptul de a fi dorit este cel mai măreţ lucru pe care îl putem dori.

Omenirea străbate drumul unei parabole, ale cărei ramificaţii se despart la nesfîrşit şi nu-şi ating niciodată punctul final. Geniul ei caută mai departe în infinit şi găseşte mereu doar un finit, din care pricină nu-şi află niciodată odihna : „nu-i este dată nici o limită veşnică, dar veşnic [are] o limită".

De aceea, cel mai mare merit al nostru este de a fi străbătut o distanţă limitată a drumului veşnic, cea mai mare fericire a noastră, de a nu trebui s-o străbatem în prea mult timp. (*Epistolar*, sept. 1860)

52 — În ce mă priveşte, aş azvîrli, la nevoie, cele opt volume ale lui Fichte în foc, ca să păstrez unica frază a lui Protagoras : *„Omul este măsura tuturor lucrurilor“*.

53 — Sufletul simte o spaimă de moarte faţă de unilateralitate. Numai în relaţie există viaţă. (*Epistolar*, noiembrie 1860)

54 — Cînd vizităm pentru prima oară un oraş interesant, ne îndreptăm spre un loc mai ridicat, pentru a-l cuprinde dintr-o singură privire ; tot astfel se impune, în cazul nostru, să ne înălţăm pe acea culme sublimă care să ne ofere imaginea cea mai vastă şi limpede a metropolei ştiinţei întinse în valea liniştei. Acest punct de plecare sublim este cea mai cunoscută, dar şi cea mai puţin cunoscută dintre fiinţe : omul.

55 — Este acea frumoasă însuşire ce se iveşte mai totdeauna la femei, acel tact sufletesc care, de cele mai multe ori fără concursul raţiunii, le arată calea de urmat, împodobind acţiunile lor cu fermecătoarea prospeţime a spontaneităţii.

56 — Caracterul îi dă omului ***libertatea interioară ;*** cu alte cuvinte : într-un caz dat, omul nu mai poate acţiona în mod arbitrar într-un fel sau altul, ci trebuie să se lase condus de un principiu general ; a fi liber înseamnă a se fi sustras capriciilor arbitrariului şi a se fi supus necesităţii, Binelui general. (*Consideraţii filozofice*, 1860).

57 — Rosetti [...] este dintr-o bucată, este totdeauna numai ceea ce este, desăvîrşit în sine. Iar mai mult nu poţi pretinde de la un om.

Pe mine mă interesează îndeosebi pentru că sîntem contraste perfecte. Faţă de toleranţa lui cam indolentă, eu sînt de o asprime cam prea energică. Şi apa mea e liniştită, dar pe cînd el este calm pînă la fund, în adîncurile mele clocoteşte furtuna şi nu se limpezeşte decît spre suprafaţă... El este senin, şi eu sînt la fel ; dar el rămîne incolor, iar eu nu sînt niciodată astfel ; eu am totdeauna o culoare pregnantă, mereu verde, în ultimii ani roşu aprins şi, alături, din fericire, albastru-închis. Deosebirea cea mai sensibilă dintre noi se manifestă însă faţă de vreo idee. El respectă ideea ; eu o critic. El i se supune şi o adoră, eu o supun şi triumfez ; el se lasă, de exemplu, la nesfîrşit, sub influenţa divinităţii omenirii, eu o disec şi o analizez în cartea mea ca pe o noţiune la care nu trebuie să-mi rămînă nici o trăsătură nelămurită. Pe latura aceasta el este mai profund poetic, iar eu sînt strict ştiinţific. (*Epistolar,* decembrie 1860)

58 — Fapt ciudat, dar măgulitor pentru perspicacitatea poporului, iezuitismul este privit cu multă neîncredere, ba chiar cu aversiune. Căci principiul său fundamental afirmă, împotriva adevărului omenesc şi adevăratei omenii, că scopul sfinţeşte mijloacele. Aşadar nu scopul sfinţeşte mijloacele, ci dimpotrivă, el dobîndeşte însemnătate doar atunci cînd mijloacele necesare atingerii lui, izvorînd dintr-un spirit nobil şi sublim, sînt de asemeni sublime şi nobile. Propus unui spirit josnic, scopul cel mai măreţ va fi tîrît în abjecţiune, iar de va fi atins, va trăda nimicnicia sumbră a mîrşavului mijlocitor.

Aşadar, numai celui ce consideră scopul prin prisma unei subiectivităţi alese, apte să cuprindă universul întreg, numai celui „iniţiat de Spirit cu o privire zîmbitoare", numai aceluia îi este dat să atingă scopul, conferindu-i o nebănuită însem-

nătate, căci numai mîinile sale ştiu să facă să iradieze şi din obiectul cel mai mediocru aureola unei sacre universalităţi.

Această idee poate fi urmărită în fiecare clipă a vieţii cotidiene. Darul cel mai modest (scop al donatorului) dobîndeşte în ochii noştri o indicibilă valoare atunci cînd a izvorît dintr-o elocventă delicateţe sufletească (mijlocul) ; iar oferit cu intenţii josnice, şi cel mai preţios dar este lipsit de valoare. Astfel, unul şi acelaşi scop este ba sacru, ba profan, după cum este luminat de flacăra sfîntă sau sumbră a mijloacelor folosite ; într-adevăr, ca fenomen izolat, darul este în sine abject, lipsit de valoare ; caracterul universal al mijloacelor ce-i conferă preţ, străluceşte însă glorios deasupra sa. *(Consideraţii filozofice,* 1860)

59 — Uneori sufletul omului parcă ar trebui să se piardă într-un punct gol. Poetul numeşte asta tristeţe infinită, filozoful îi zice ideea neantului — pustiul ! Pentru cel dintîi, mai are încă ceva atrăgător în sine ; pentru ultimul însă este neliniştea funciară a existenţei.

Acest punct gol este centrul în jurul căruia se învîrtesc demenţa şi raţiunea. Cine şi-a cufundat ochii în el, dobîndeşte de aici dimensiunea vieţii sale.

Totul este aparenţă ; şi ce este esenţă ? Moartea. Cadavrul *putrezeşte.* În sine, esenţa lui nu are nici culoare, nici strălucire, nici greutate ; aceasta este β [noţiunea], iar β [noţiunea] este moartă. *Il y a un éternel ennui dans l'univers.*

Nu este teribil de ridicul că oamenii doresc mereu să înţeleagă esenţa unui lucru ? Fiţi bucuroşi că aveţi speranţa. Dacă pătrundeţi mai adînc, vă cuprinde dorul de moarte. Mă simt de parcă aş fi înconjurat de leşuri ; odaia pe care o am în faţă este o nălucă cenuşie, incoloră.

Există ceva îngrozitor : principiul că adevărul nu-i decît unul singur este, într-un anume sens, fals. Există tot atîtea adevăruri cîte puncte de vedere există. La ce foloseşte să se pretindă de veacuri că un anumit punct de vedere este adevărat, dacă 9/10 din oameni se ocupă totuşi de fleacuri în falsul lor preconceput ? Încearcă numai să dovedeşti unui nebun că nu are dreptate ! Cînd cineva nu-şi mai poate recunoaşte poziţia în familie şi în societate, o aparenţă deci, se zice că e nebun. Dar cîţi nebuni nu există în domeniul spiritual ! Frumosul — cine ştie dacă e absolut ? Cei mai mulţi îl confundă cu plăcutul şi cred că părerea lor subiectivă este decisivă pentru ei. Ce folos că abia la zece mii dacă găseşti un estetician ? Şi nu este la fel oare cu adevărul ?

[...] Bineînţeles, cînd trăieşti singur, nu ai nevoie să faci această reflecţie disperată ; ai adevărul şi frumosul, eşti conştient de ele ca de ceva absolut şi asta e bine. Dar între mulţi, între mulţi care consideră absolutul tău drept tot relativ, convingerea ta, cu neputinţă falsă, drept nepotrivită şi neadevărată ? Ce faci atunci ? În viitor, desigur, în omenire, în general, se va releva adevărul tău ; dar pentru tine, în timpul tău prezent, în fiecare om, în particular ? — Îţi vine uneori să te dai cu capul de perete şi să-i smulgi pe oameni *par force* din prostie. Aşa devii tot mai însingurat, iar a lucra pentru omenire înseamnă să te îndepărtezi de majoritatea oamenilor şi să trăieşti pentru noţiune. (*Epistolar*, septembrie 1861)

60 — Toate lucrurile sînt indiferente în sine şi depinde de oameni să facă ceva din ele... La fel se petrece şi în lumea morală. Ceea ce se află în afara ta este străin în sine şi lipsit de culoare. În măsura în care conştiinţa ta îl preia şi ceea ce face conştiinţa ta din acest lucru, numai în această mă-

sură şi numai acest lucru este un obiect al psihicului tău. Astfel, contradicţiile lumii nu se află în ele însele, ci în tine. Unul şi acelaşi lucru este trist şi este vesel, este bun şi este rău, după cum l-a creat relaţia propriului tău suflet.

Aceeaşi ştire te lasă indiferent, sau te indispune sau te înveseleşte. Pe tine, după cum reacţionează propria ta dispoziţie la aceasta. Căci tocmai asta este : numai în chipul în care primim totul în conştiinţă, numai astfel există totul pentru noi. De aceea, este absolut adevărat proverbul german : „Fiecare e făurarul propriei sale fericiri". Categoric şi fără excepţie. Căci în fiecare, şi nu în afară, se află contradicţia dintre fericire şi nefericire, ca şi contrastul dintre luminos şi întunecat, dintre tare şi încet. Deci, dacă eşti nemulţumit, să nu ai slăbiciunea de a da vina pe altcineva, ci trebuie să ştii că tu eşti nemulţumit de tine şi în tine însăţi ; dacă eşti nefericit, eşti de tine şi în tine ; cauza nu se află nicăieri în altă parte.

61 — Este ceva înspăimîntător în gîndul, indiferent în sine, că eu nu-l văd astăzi pe Syrius, aşa cum apare astăzi, ci cum era cu o mie de ani în urmă ; că el poate a pierit între timp de cinci sute de ani — dar mie îmi va face semn totuşi cît voi trăi, nălucă luminoasă în spaţiul cosmic. (*Epistolar*, aprilie 1862)

62 — Cînd înaintea Naturii creatoare se înfăţişă omul pentru prima oară, sufletul omenesc cu dorinţele lui de totdeauna şi cu mulţumirea de niciodată, cu egoismul radical şi cu mintea şi inima accesorii : atunci Natura se sperie de propria ei faptă şi, suflînd în băşica de săpun, o osîndi la moarte... Aceasta a fost judecata cea dintîi, care a scutit omenirea de

judecata cea din urmă. (*Aforisme*, 1868 ; reformulat în 1880 şi 1892)

63 — În faţa unui abis te înfiorezi. Tot aşa în momentul cînd simţi deosebirea adîncă ce te desparte de aproapele tău. (*Aforisme*, 1868 ; reformulat în 1880)

64 — Sălbaticii din America schimbau aurul şi mărgăritarele pentru cioburile de oglindă din Europa. Aşa fac şi copiii, şi mulţi dintre noi rămîn copii toată viaţa. (*Aforisme*, 1868, 1892 şi 1908)

65 — Mijlocul e superior scopului şi-i regulează valoarea. Prin urmare, fraza iezuiţilor trebuie întoarsă : mijlocul justifică scopul. (*Aforisme*, 1868 ; reformulat în 1880 şi 1908)

66 — O măsură a oamenilor şi a lucrurilor este propria lor umbră. (*Aforisme etice, estetice şi critice*, 1862 ; reluat în 1868 şi 1880, 1892 şi 1908)

67 — Omul rău se pierde prin partea sa cea bună, omul bun prin partea sa cea rea. (*Aforisme*, 1868, 1892, 1908)

68 — Un om este o sumă de stări sufleteşti înşirate una după alta pe firul timpului. Fireşte, cu trecerea vremii, e hotărîtor elementul înăscut cel mai tare. Numai că elementele sufleteşti sînt în fiecare foarte felurite şi multe dintre ele ajung în mod succesiv la lumină în manifestarea de fiecare dată. La fiecare atare manifestare, trebuie să distingi ceea ce e slab şi trecător de ceea ce e tare şi revine mereu la ceva esenţial. Deci : [omul e] produs al evoluţiei şi din cauza aceasta necesitatea de a privi un spaţiu de timp al vieţii mai

întins, sintetizîndu-l, spre a avea o imagine exactă despre cineva. Poate abia între 20 şi 40 de ani poţi şti ce devine şi ce este cineva. (*Însemnări zilnice,* decembrie 1880)

69 — În momente de adîncă simţire, se deschide în inimă abisul infinitului ; aripa morţii atinge pe muritor şi-i prevesteşte soarta. (*Aforisme,* 1880, 1892)

70 — Dacă creştinismul de la originea lui a înscris în fruntea preceptelor sale pentru regenerarea simţirilor faimoasa cerinţă : iubeşte pe de-aproapele tău, ştiinţa cea mai exactă în toată dezvoltarea ei nu poate culmina pentru regenerarea gîndirilor decît în cerinţa finală : cunoaşte pe-de-aproapele tău.

71 — În fiecare om sînt cel puţin doi oameni : omul ideilor şi omul simţirilor (minte şi inimă).

Vei greşi totdeauna dacă vei judeca pe om numai după ideile ce le exprimă, chiar dacă ai constatat că sînt adevăratele lui idei. Trebuie să aştepţi ocaziile de a-i constata adevăratele lui simţiri, cel puţin în privinţele mai importante.

72 — Sînt oameni care sînt entuziaşti în impresiile artistice şi zgîrciţi în viaţa zilnică, miloşi în unele momente şi invidioşi în altele, generoşi şi totodată deşerţi şi fricoşi, foarte inteligenţi şi totodată foarte cruzi şi foarte înşelători ş.c.l., ş.c.l. Numai constatarea efectivă din experienţă ne poate arăta care anume amalgam există în omul ce ne interesează, şi orice concluzie anticipată de la unele însuşiri constatate la altele încă neconstatate este greşită. Aplecarea noastră de a presupune fără reflecţie că cine este, de ex., inteligent este

şi bun, că cine este entuziast are să fie generos, trebuie din capul locului înfrînată pe temeiul înţelegerii acelei condiţii primordiale a îngustimii conştiinţei.

73 — Prin nenumărate şi nenumărabile evoluţii, puterea creatoare a naturii a scos din starea primitivă a haosului amorţit formele mişcătoare ale vieţii organice. Şi înlăuntrul acestei vieţi organice, prin cea mai concentrată încordare a lucrării de mii şi poate milioane de ani, de abia s-au putut urca organismele de la mişcarea automatică în plante spre licărirea inteligenţei în animale şi spre cercul luminos al înţelegerii de sine în om. Cînd pentru întîiaşi dată s-a deschis ochiul conştiinţei în lumea pînă atunci întunecată şi neştiutoare, s-a înfiinţat o a doua lume — lumea ideilor — peste vechea lume a materiei nereflectate. Dar aşa de rafinată a fost această nouă înfiinţare, aşa de greu a fost saltul vital peste abisul ce desparte materia de spirit, încît pînă astăzi numai o îngustă rază de lumină ne-a putut fi deschisă pentru a ne da seama de viaţa sufletească.

Cum prin această rază îngustă ni se arată lumea internă, trebuie să cercetăm cu luare aminte şi să însemnăm cu răbdare ; poate va veni şi epoca mai fericită cînd vom şti cum este această lume şi cum trebuie explicată în adînca ei esenţă şi rădăcină. Experienţa stăruitoare, dar neprevenită va rămînea pentru mult timp singura noastră călăuză pe calea cea întunecată ; ea va trebui să ne ferească mai ales de a nu aluneca pe povîrnişul spre care înclină tocmai acea idealitate a inteligenţei nou zămislite, adică de a ocupa cu fantome şi ficţiuni ale imaginării subiective tot locul gol lăsat acolo, unde nu s-a putut încă forma o corespondenţă exactă între lumea reală şi reflectarea ei în idei.

74 — Dacă am voi să ne exprimăm în forma aforismelor obişnuite, am putea zice : *un izvor adînc este ascuns în fiecare om de cultură, însă precum izvorul s-a format picătură cu picătură de la momentul naşterii, tot aşa nu clocoteşte la lumina zilei decît picătură cu picătură pînă în momentul morţii, şi cei mai mulţi din noi ajung chiar la ultima clipă a existenţei lor fără să-şi fi putut spune ultimul cuvînt.*

75 — Omul tînăr nu este, ci devine ; numai despre omul bătrîn se poate întrucîtva zice că este, fiindcă a fost și s-a dovedit.

76 — Vezi un tînăr de aparenţă foarte simpatică, se interesează la toate, a învăţat bine la şcoală, a fost dintre „premianţi", „promite mult". Trebuie să mai aștepţi înainte de a-ţi forma judecata asupra lui. Nu e lucru mare să promită, lucru mare e să ţie ce promite.

77 — *Tinereţea e totdeauna o enigmă, vîrsta matură e dezlegarea enigmei.*

Şi acest fapt nu e decît o urmare a acelei condiţii primordiale a sufletului omenesc, după care viaţa lui este legată de forma succesivă a timpului şi nu se poate deschide simultan cu spaţiul ; omul este istoric și nu poate fi static ; formula lui este o formulă de mișcare, și nu de echilibru stabil.

78 — Cunoașterea omului — un lucru așa de neapărat trebuincios şi încă de o trebuinţă crescîndă cu sporirea tuturor relaţiilor omenești — nu se poate dobîndi astăzi afară de micul ajutor al unor culegeri de maxime şi aforisme şi poate al unor romanuri și drame, decît prin propria experienţă,

Ce e drept, propria experienţă este cea mai bună şcoală; numai că taxele acestei şcoli sînt prea scumpe; le plăteşti de regulă sub forma unei adînci suferinţi, şi cînd ţi-ai cîştigat testimoniul absolutoriu, ai ajuns adeseori la sfîrşitul vieţii şi este prea tîrziu ca să te mai foloseşti de el.

Singură ştiinţa, în înţelesul strîns al cuvîntului, ar fi chemată să aducă aici o îndreptare. Căci o notă caracteristică a ştiinţei este anume de a prinde şi de a rezuma rezultatul a mii de cazuri individuale sub o singură formulă generală şi de a scuti astfel pe om de o mare pierdere de timp şi de puteri. (*Din experienţă,* 1888)

79 — Nu este nimic mai fals decît împestriţarea unei individualităţi cu fragmente din altă individualitate. Fiecare este el însuşi şi nu trebuie să fie altul, în bine şi în rău, sub pericolul de a deveni o caricatură literară şi etică. (*Scrisori către D. Zamfirescu,* septembrie 1889)

80 — Omul trebuie înţeles ca un element de evoluţiune. Să nu ne întrebăm: ce *este* cineva? Să ne întrebăm: ce ***devine?*** **Creşte, stă sau dă înapoi? (*Aforisme,* 1892, 1908)**

81 — Tot cerul senin, un singur punct negru jos la orizont: dar acesta aduce furtuna. (*Aforisme,* 1892, reformulat în 1908).

(Vezi şi capitolele: ***filozofie, ideal, morală, adevăr, înţelepciunea în viaţă, educaţie, religie)***

III

DESPRE CONȘTIINȚĂ, PSIHIC, GÎNDIRE, CREAȚIE, VOCAȚIE, INTELIGENȚĂ etc.

82 — Ce minunată urzeală de simțiri latente este sufletul omenesc ! Abia trezești un simțămînt principal, că acesta exprimă în sine toate celelalte porniri și le împresoară cu un fel de culoare de părtinire, tulbură sufletul și nu-l mai lasă să ajungă la nici o impresie lămurită. (*Epistolar*, iulie 1857).

83 — Rațiunea nu este un rezervor în care torni altă materie, ideile, ci rațiune și idei sînt același lucru, în măsura în care conținutul acestora din urmă constituie pe cea dintîi ; iar cineva care are idei solid cristalizate are, tocmai de aceea, și o rațiune solid cristalizată ; invers, de aceea este superior un spirit superior pentru că gîndește lucruri superioare. (*Epistolar*, aprilie 1859).

84 — Din cele 7 tonuri și 5 semi-tonuri ale octavei se pot compune nenumărate melodii, prin succesiunea mereu diferită a celor 12 tonuri ; dar de fiecare dată, succesiunea notelor se produce după legile imuabile ale armoniei. Tot astfel, oricît de diverse și de numeroase ar fi reprezentările, ele ascultă de atotputernicia unei legi severe :

„Un geniu neclintit domină diversitatea“, geniul raportului şi al legii (ca urmare a celui dintîi). Iar noi, pe acest geniu urmărim să-l descoperim în psihologie.

85 — Unitatea primordială trebuie să genereze un „unul“ şi un „altul“ dacă urmăreşte apariţia vieţii şi a conştiinţei („Conştiinţa este dedublare“). Mărimi pozitive şi negative, magnetism al nordului şi al sudului, electricitate pozitivă şi negativă, viaţă şi moarte, şi tot aşa mai departe, aceştia sînt polii unui dualism, polii unui dualism uriaş, între care mişcarea pulsează neîncetat. (*Consideraţii filozofice,* 1860)

86 — Ce fericire, dar şi ce nefericire, să fii un om superior înzestrat. Să înţelegi lumea, să faci perceptibil glasul în care o mie de lucruri se exprimă prin o mie de limbi, să te simţi una cu nemuritorii tuturor secolelor — este o fericire asemenea celei mai înalte ce poate fi cunoscută pe pămînt.

Dar umbra este adîncă. Căci sensibilitatea este accentuată în aceeaşi măsură şi ecoul durerii în suflet este înmiit (şi adesea, din cauza unor lucruri ce nici nu sînt resimţite de restul lumii). (*Aforisme,* 1865—1872, august 1866)

87 — Cînd curentul electric se transmite dintr-un loc în altul, numai o parte a lui merge pe firele văzute de metal : o altă parte, tot aşa de esenţială, străbate în ascuns prin pătura umedă a pămîntului. Tot aşa, în lumea inteligenţei cuvîntul zis este numai un fragment al raportului ce se stabileşte între suflet şi suflet ; restul se acordă pe tăcute şi formează ascunsa armonie a simţirilor omeneşti. (*Poezia,* 1867)

88 — Dacă atingi cu arcul o coardă întinsă în aer liber, ea dă un ton, însă vibraţiile i se pierd fără rezistenţă şi nu se

poate aduce la valoarea muzicală. Pune-i o rezonanţă dedesubt, şi cu tonul prins şi reflectat se naşte instrumentul artistic.

Tot aşa este inteligenţa omenească, a[l] cărei rezervor de memorie dă un ecou şi o legătură ideilor singuratice ce i se deşteaptă prin lumea dinafară, pe cînd animalul trăieşte totdeauna sub impresiuni izolate, de regulă mulţămit şi plin de momentul actual. Acel ecou al inteligenţei omului este izvorul fericirii şi nefericirii sale, şi de aici se vede valoarea impresiilor şi reflecţiunilor omeneşti. Toate sunt numai stafiile creierilor, rezonanţa fugitivă a violinei, şoptirea misterioasă în scoica de mare. (*Aforisme,* 1868)

89 — Balonul îl poţi ţine la pămînt pînă cînd gazul mai eteric nu l-a ocupat ; dar odată plin de acest element, el rupe funiile şi se înalţă în regiunile ce i se cuvin.

Tot aşa vocaţiunea în individ, libertatea în stat. (*Aforisme,* 1868 ; reformulat în 1880 şi 1892)

90 — Ai simţit imensitatea mării ? Atunci e tot una dacă marea este în linişte sau e mişcată de furtună, dacă străluceşte sub răsăritul soarelui sau dacă asupra-i ultima rază de lumină se luptă cu întunericul nopţii.

Şi în sufletul de-aproapelui tău este o imensitate, şi îndată ce ai înţeles-o, eşti subjugat.

91 — Studiul creerilor să înlocuiască ştiinţa sufletului ? — Cine cunoaşte mecanismul clavirului poate să ghicească felurimea nemărginită a melodiilor ?

92 — Cine are vocaţiune ? Cel ce în momentul lucrării se uită pe sine. (*Aforisme,* 1868, 1892 şi 1908)

93 — Infidelitatea memoriei vine de acolo că ea păstrează adesea numai faptul, dar nu înfăţişează trăsăturile feţei şi stările sufleteşti ce-l însoţesc. Faptul este însă, de cele mai multe ori, cu totul indiferent. Numai stările sufleteşti care-l însoţesc sînt hotărîtoare. Şi atunci te întrebi adesea, mai tîrziu, mirat : cum s-a putut numai dintr-atîtea să se nască o neplăcere ? Şi totuşi, s-ar naşte iarăşi, tot aşa în împrejurări asemănătoare. Afară doar că s-ar fi întîmplat o schimbare radicală. (Însemnări zilnice, 1872)

94 — De obicei, oamenii sînt indiferenţi la chestiuni de stat. Ca să se intereseze [de ele], nu e de ajuns activitatea intelectuală : trebuie să fie prinşi sentimental, trebuie să intre în joc pasiunea. Într-acesta, opinia publică se aseamănă cu sufletul femeilor. (*Însemnări zilnice,* iunie 1872)

95 — Niciodată mintea nu conduce ; ea arată numai alternativele. Direcţiunea finală o hotărăşte inima. (*Aforisme,* 1880)

96 — Numai entuziasmul impersonal pentru ceea ce ştii că este adevărat în gîndirea ta şi pentru ceea ce simţi că este frumos în închipuirea ta, numai aceasta îţi pune pe frunte semnul celor chemaţi. Şi dacă un tînăr cu minte şi cu inimă, dar care se îndoieşte încă de sine, ne-ar întreba : „Prin ce să cunosc dacă sînt dintre cei aleşi ?“, i-am răspunde repetînd un aforism zis odinioară : „Acela are vocaţiune, care în momentul lucrării se uită pe sine“.

Căci ceea ce împiedică atîţia oameni, de altminteri inteligenţi, de a vedea bine, de a gîndi adevărat şi de a scrie frumos şi ceea ce îi condamnă să rămîie totdeauna mediocri este tocmai mărginirea personalităţii lor în interese exclusiv

individuale. Prin negura egoismului nu străbate lumina adevărului, nici căldura frumosului.

97 — Aşadar, entuziasmul impersonal — iacă semnul hotărîtor al celor chemaţi !

98 — Capul cel eminent a primit ca moştenire o mai energică stăruinţă de gîndire, o mai ingenioasă întrebuinţare a tuturor argumentelor spre întărire, şi, măsurîndu-se zi pe zi cu mediocrităţile ce-l înconjură, rezultatul nu poate fi altul decît supunerea lor sub autoritatea lui. (*Progresul adevărului,* 1883)

99 — Nu cîte idei felurite au adunat în memoria ta este lucrul cel mai important, ci importantă este legătura între idei. Tu poţi şti multe în multele momente ale vieţii : dacă nu-ţi aduci aminte de ceea ce-ţi trebuie într-un anumit moment şi dacă această aducere aminte nu trage după sine în şir regulat tot ce se află în tine pentru susţinerea, amplificarea şi ilustrarea obiectului în discuţie, degeaba îţi sînt toate cunoştinţele rămase cufundate în partea ascunsă a sufletului. Cunoştinţele tale trebuie să aibă o toartă de care să le prinzi şi tu trebuie să ai lanţul cu care să le aduci în mişcare regulată din întunericul memoriei la lumina îngustă a conştiinţei actuale.

O mie de boabe stau împrăştiate în diferite locuri, tu îţi pierzi vremea ca să le cauţi una cîte una ; dar dacă au fost prinse de un fir comun, cu o singură apucare a mîinii stăpîneşti totalitatea şiragului. (*Din experienţă,* 1888)

100 — Cînd curentul electric se repede dintr-un loc în altul, numai o parte a lui merge pe firele văzute ; o altă parte

străbate prin ascunsul pămîntului. Tot așa în lumea inteligenței cuvîntul pronunțat este numai un fragment al raportului dintre om și om ; restul se stabilește pe tăcute. (*Aforisme*, 1892 ; 1908)

101 — Cine cunoaște pe de-aproapele său ! În globuri de creeri închise trec sufletele pe lîngă olaltă, și ceea ce se manifestă în afară, nu poate fi esența internă.

102 — În momentele de adîncă simțire ți se deschide abisul infinitului : aripa morții te atinge și-ți prevestește soarta.

103 — Numai durerea încheagă gîndurile și le dă puterea de a pătrunde. Fulgii de zăpadă cad leneș la pămînt, sloiul de ghiață izbește. (*Aforisme*, 1892)

(Vezi și capitolele : *om și umanism, educație, prietenie, înțelepciunea în viață*)

IV

DESPRE EDUCAŢIE, ŞCOALĂ ŞI ÎNVĂŢĂMÎNT, ROLUL FEMEII

104 — Formarea ştiinţifică a sufletului femeii este măreaţa concepţie ce apare gînditorului ca o mîntuitoare zeitate al cărei chip se întrezăreşte prin misteriosul văl ce o acoperă.

105 — Acolo unde poporul nu are simţul căsniciei şi al vieţii de familie, puteţi prevesti cu siguranţă decadenţa sa.

106 — *O cultură ştiinţifică a femeii este deci imperativul prim al timpurilor noastre* [36]. Ideea aceasta nu va mai putea fi ignorată multă vreme.

107 — Odată cu evoluţia timpurilor, conştiinţa omului se îmbogăţeşte şi se dezvoltă ; ceea ce o putea satisface altădată nu-i mai ajunge azi ; într-o societate paşnică şi pioasă, instinctul femeii era de ajuns pentru călăuzirea educaţiei ; în zilele noastre însă, formarea unui copil, menit să se arunce în vîltoarea ştiinţei cît şi a materialismului tumultos, cere ca şi mama sa să posede o cultură temeinică. Acesta deci este ţelul către care tind vremurile noastre ; se cuvine ca femeia să aibă acces la cultura umanistă [37].

Ideea aceasta a pătruns, deşi încă nebulos, în conştiinţă. De aceea se vorbeşte mereu de emancipare, dorinţă ce nu va mai putea fi înăbuşită niciodată.

108 — Faţă de această stare de lucruri şi de Scriptura lipsită de viaţă propovăduită în şcoli, faţă de necredinţa vie care apare tot mai virulent în realitate, ni se impune frumoasa datorie să formăm sensibilitatea [38] celor tineri, împodobind-o cu principiile omeniei pure şi dînd fericirii lor o temelie solidă întruchipată în dragostea de oameni.

Datoria aceasta sfîntă, de o covîrşitoare însemnătate istorică, le revine astăzi mamelor ; pe mame, pe spiritul lor, pe educaţia ce o dau se întemeiază viitorul societăţii ; lor le cerem nobila contrapondere a egoismului crunt care ameninţă să ne tragă cît mai jos. Dar pentru a fi la înălţimea acestei situaţii, spiritul cere o formare pe care nu i-o poate da decît cunoaşterea profundă a sentimentului ştiinţific de omenie. O spunem pe şleau, formarea ştiinţifică a sufletului femeii este măreaţa concepţie ce apare gînditorului ca o mîntuitoare zeitate al cărei chip se întrezăreşte prin misteriosul văl ce o acoperă.

109 — Totul avînd o cauză, există deci şi o raţiune ca totul să fie aşa cum este ; privită sub acest unghi, formula, prea des greşit înţeleasă, a lui Hegel, îşi iradiază adevărul : „Ceea ce este real este raţional".

Da, ceea ce este real este raţional ; — scopul principal al educaţiei teoretice este de a transmite acest adevăr şi de a-l face să pătrundă pînă în măduva oaselor. (*Consideraţii filozofice*, 1860).

110 — Pentru omul iubitor de adevăr este o penibilă situaţie cînd i se face un reproş meritat în formă nepotrivită şi exagerată. Numai învinuirea ar primi-o şi ar şi promite să se orienteze după ea şi să se îndrepte. Dar forma nepotrivită, deşi nu-l opreşte să recunoască adevărul, totuşi îl face mai bățos decît de obicei. Şi apoi se spune : omul se supără dacă obiectezi ceva, şi crede că tot ce face este cel mai bine. (*Aforisme etice...*, 1862)

111 — Omul este educabil numai în cadrul a ceea ce are deja; dar de avut trebuie să aibă de la natură. Cine este frivol sau răutăcios sau gelos sau mărginit acela nu va fi *niciodată* format altfel... principalul este ceea ce omul aduce iniţial cu sine de la natură. (*Epistolar,* martie 1863)

112 — Scopul educaţiei este nimicirea mărginirii egoiste a individului şi supunerea lui sub raţiunea lucrurilor, spre a-l face independent şi întărit în contra pasiunilor sale proprii şi influenţelor exterioare. (*Pentru ce limba latină...*, 1863)

113 — Cînd se va forma în şcoli, înainte de toate, capacitatea de înţelegere şi nu se va permite niciodată memorarea mecanică a ceva ? Memorarea mecanică este o crimă împotriva spiritului. Cuvîntul este doar o pură nerozie fără conţinutul de sens corespunzător. Şi în cazul cînd copiii nu pot înţelege totul, atunci tocmai de aceea să fie lăsat deoparte *tot* ceea ce este de neînţeles.

Într-o farmacie există multe sertăraşe conţinînd substanţe şi prevăzute în exterior cu etichete purtînd denumirea acestora. Denumirea lor are sens şi este de folos numai pentru găsirea substanţei şi pentru operarea cu conţinutul cutiilor. Ce nerozie ar fi, dacă farmacistul ar da bolnavului

să înghită etichetele ingredientului în locul acestuia din urmă.

Dar tocmai acest lucru se întîmplă în cazul simplei învăţări pe dinafară. Este introdusă în conştiinţă inscripţia de pe cutie, cuvîntul, simpla etichetă, în locul conţinutului aflat în spatele ei. Şi totuşi, fiecare propoziţie rostită este un receptacol ce constă numai din conţinutul cuvintelor sale dar nu din sonoritatea lor. (*Aforisme*, 1865—1872 ; Iaşi, 16 noiembrie 1867)

114 — Rezultatul cel mai mare al culturii moderne este *libertatea cugetării*, exprimată sub diferite forme : separarea statului de biserică, toleranţa religioasă, independenţa învăţămîntului, libertatea presei etc. (*Convorbiri literare*, 15 iunie 1869)

115 — Scopul şcoalei comunale nu e învăţarea cetirii şi scrierii în sine, ci este în prima linie dezvoltarea inteligenţei sătenilor prin înzestrarea cu toate cunoştinţele importante în sfera lor de viaţă. Pentru acest scop, cetirea şi scrierea sînt numai mijloace mecanice [...] pentru a putea trece la lăţirea acelor cunoştinţe şi [la] agerimea inteligenţei.

116 — Şcoala comunală astfel înţeleasă este doar închegarea organismului unei societăţi date, susţinerea unităţii naţionale şi teritoriale.

117 — Şcoala comunală [...] sădeşte şi înrădăcinează din prima copilărie şi în mod special ideile care formează apoi cultura comună a unei naţiuni.

118 — Căile de comunicare, armata, unitatea legilor și mecanismul administrativ contribuie și ele, fiecare pentru partea sa. Dar în mijlocul lor, școala comunală este poate elementul cel mai puternic [...]. Unde asemenea mijloace, și în rîndul întîi școala comunală în acel înțeles, lipsesc, acolo este ruptă legătura între oraș și sat, și prin urmare ruptă participarea sătenilor, adică a poporului, la cultura națiunii. Atunci (și dovada ne este înaintea ochilor : satul nostru) toate instituțiile de civilizare sînt paralizate, universitățile nu sînt frecventate, funcțiunile statului nu sînt ocupate de oameni speciali, camerele legislative și partidele politice nu reprezintă trebuințele poporului, jurnalele și cărțile nu-și află răsunet, opinia publică nu există. Oamenii publici, deputați și funcționari, recrutați numai din orașe și lipsiți de legătura salutară cu poporul, se restrîng într-o mărginire fatală, produc egoismul exclusiv de clasă și formează pe tăcute o societate de exploatare a veniturilor publice în sarcina țăranului. Țăranul plătește fără folos, funcționarul se folosește fără răsplată. Atunci societatea în conexitatea ei este spartă și refăcută într-un agregat de atomi izolați, căci țăranii nu sînt parte integrantă a organismului statului, ci membre deslipite și moarte dintr-un tot, pe care nu-l înțeleg. Vine un vecin și le ia o provincie [...] vine alt vecin și le ia altă provincie [...], vine un congres străin și le dă înapoi o parte din provincia luată : poporul de jos rămîne indiferent la asemenea schimbări istorice ; nici un district nu se interesează de soarta celuilalt, unitatea teritorială este o idee necunoscută, însăși existența statului este un simplu joc al întîmplării exterioare.

De aci, se înțelege toată importanța ce s-a dat în statele civilizate învățămîntului primar și pentru ce tocmai acesta

s-a considerat ca unul din fundamentele organismului politic [39]. (*Învăţămîntul primar ameninţat*... 1870)

119 — Educaţia trebuie să dezvolte în om conştiinţa despre lucruri şi *idei mai presus de individ*, şi să caute, prin înflăcărarea individului pentru aceste generalităţi, să-l deslipească de individualitatea sa şi, deschizîndu-i astfel un cîmp cu totul altul pentru mulţumirea interioară decît îndeplinirea dorinţelor individuale, să nu lege soarta lui de întîmplătoarele împrejurări. În viaţa de familie, în misterele religiei, în gustarea frumosului, în răsunetul vieţii naţionale, în ocupaţia ştiinţifică pentru ştiinţa însăşi, iată sferele în care omul poate gusta o fericire înaltă. (*Convorbiri literare*, 1872)

120 — Educaţia adevărată, acea conformă naturii omeneşti, este deci aceea care se bazează pe elementul general din fiinţa omenească, pe elementul ideal. (*Convorbiri literare*, 1872)

121 — Simţirea religioasă şi inteligenţa pozitivă se separă radical una de alta : Dacă însă nu se primeşte această teorie şi alergăm numai la practică, vom recunoaşte că tendinţa practică a statelor moderne este de a separa biserica de şcoală. (*Discursuri parlamentare*, vol. I, martie 1873)

122 — Pentru cel ce ştie a-şi îndeplini datoria conştiincios, cînd suie treptele unei catedre universitare, nu-i rămîne decît o singură preocupare de frunte, aceea de a cerceta scrierile noi, dezvoltările proaspete, descoperirile care privesc obiectul catedrei sale ; căci numai fiind în curentul ştiinţei, şi topindu-şi meditaţiile sale proprii la un loc cu experienţa sa, cu cunoştinţele şi cu progresul necontenit al ştiinţei, iz-

butește a înfățișa auditoriului său strînsa legătură de continuitate ce trebuie să existe între trecutul, prezentul și viitorul cercetărilor omenești. (*Lecțiunea,* 1884)

123 — Datoria unui profesor nu este de-a vă impune sistemul vreunui filozof, oricare ar fi el. „Juare in vorba magistri" a fost pururea o piedică în dezvoltarea inteligenței studenților. A da metoda sigură în căutarea adevărului și nimic mai mult, aceasta este datoria unui profesor —, căci esențialul stă tocmai în libera argumentare lăsată studenților. Și numai cînd ei vor discuta în deplină libertate, ba chiar de vor căuta să susție o părere nouă, un sistem mai bun, numai în acest caz vom simți cu plăcere că progresul nu s-a curmat în calea sa, că generațiile noi tind să întreacă pe cele ce sînt pe cale de apus. (*Lecțiunea,* 1884)

124 — Toate științele și prin urmare și Logica au pentru educațiunea noastră folosul de a arăta întîmplările lumii supuse la legi constante, de a da omului încredere în sine, depărtînd nesiguranța și superstițiunea, și de a contribui, prin obiectele lor impersonale, la echilibrarea statornică între gîndiri și simțăminte. (*Logica,* 1887)

125 — Într-un petec de grădină, arunci germenii unei plante, te interesezi de florile ce ies ; și să rămîi rece la înflorirea sufletească a elevilor tăi ? (*Cuvînt,* 1909)

(Vezi și capitolele : *umanism, ideal, înțelepciunea în viață, religie, cultură și civilizație, filozofie și știință*)

V

DESPRE IDEAL [40]

126 — Fericit nu poţi fi decît atîta timp cît încă mai speri într-un ideal ; dar devii neapărat nenorocit dacă *aştepţi* ca el să se realizeze, atunci cînd posibilitatea unei realizări este încă îndepărtată. (*Epistolar*, decembrie 1856)

127 — Idealul nostru, ca atare, trebuie să cuprindă măcar simţire nobilă, spirit, raţiune ; acestea sînt caracteristicile esenţiale ale oricărui ideal.

128 — A respecta un ideal înseamnă a-l ţine înaintea ochilor ca un exemplu strălucit, către care năzuieşti în cuget, vorbă şi faptă. A sta inactiv şi a visa fantasmagorii nu înseamnă „a respecta". În genere, este absurd să spui : „în aceste cîteva minute mi-am respectat idealul". (*Epistolar*, februarie 1857)

129 — Se află ceva, în fiinţa noastră, ce excitează, ne împinge a trece peste termenii actualităţii şi de multe ori chiar ai posibilităţii. Lumea ce ne-nconjoară este imperfectă ; nu poate împlini ceea ce cere şi ce aşteaptă spiritul de la ea ; împinge pe om într-un tărîm strîmt, îl leagă de o existenţă,

ce nu-l îndestulează nici odată deplin : și îndestularea parțială ce de abia și-o procură numai peste ruine a numeroase speranțe.

Și totuși, scînteia spiritului său, pe care singur aș numi-o divină, nu se stinge, ci aprinde lumina celei mai nobile facultăți ale omului, a facultății de a-și forma un *ideal.* În mijlocul durerilor și al ostenelelor, în mijlocul ruinelor și a[l] decăderii, își creează o formă, o idee a unei lumi care, prin armonia ei, ne aduce în minte o existență negată. Idealul se ridică adesea, ca o floare între pietre, dintre ostenelele de [fiecare] zi ; se alipește de viață și luminează cu dulcele sale raze umbrele cele întunecoase ce înconjoară pe luptător. Nici un om mai înalt nu își pierde idealul de tot, îl salută cu bucurie oriunde-l află ; și, dacă l-a aflat, îl face ținta întreprinderilor sale cele mai nobile ; cu a lui realizare își pune studiu, speranțe și puteri ; și o binecuvîntare înaltă se întinde peste toată *lupta pentru ideal.* Ceva din el tot se realizează și dacă e puțin, totuși dă recei și asprei realități spiritul unei existențe superioare, care ne împacă din nou cu atîtea dureri, cu atîtea experiențe amare.

130 — Numai acela nu va despera, numai acela va putea întreprinde lupta care-și ridică ochii peste prezinte și caută în viitor, care nu ni se deschide numai prin numărul anilor, ci și prin eterna natură a omului. Dacă este adevărat că destinarea omului nu este mizeria, atunci trebuie să fie adevărat că se va afla o formă a vieții care să realizeze această destinare. Dacă este adevărat că se află în noi o armonie a cerințelor și a îndestulării, atunci trebuie să fie adevărat că lumea reală va fi în stare a produce și reproduce această armonie.

Să susţinem dar, împlinind în practică chemarea noastră, acea încredere în viitor ; să căutăm şi pentru aceasta un ideal, ca[re] să încălzească cu vigoarea sa întreprinderile individuale şi să ne facă activitatea, totdeauna înnoită, nu numai necesară ci şi plăcută. Nu e degeaba să ştie omul a-şi afla idealul. Dar un asemenea ideal, dacă i se dă viaţă, trebuie să se elibereze din parte-şi de viaţă, trebuie, în modul său respectiv, să cunoască şi să-i preţuiască elementele şi puterile ; trebuie, dacă vrea să folosească lumii reale, să se facă practicabil pentru această lume. Se află oare un astfel de ideal pentru lucru şi pentru cei ce sînt legaţi de lucru [muncă] ? Fără îndoială, socialismul fu cel dintîi care propuse acest ideal. Nu cea mai mică însemnătate a socialismului consistă în perspectiva pe care o deschise, ridicîndu-se peste prezent, spre o conformare a cercustărilor prin care armonia vieţii spirituale şi materiale se coboară şi în adîncimile societăţii, care, cu a lor mizerie şi cu a lor putere, fură tocmai acum, prin încercările socialistice, descoperite. Şi cît va dura memoria socialismului, prin toate cercetările, prin toate condamnările erorilor sale, va străluci mulţimea ce-i sîntem datori din această cauză.

Să adoptăm dar un ideal, însă un ideal obiectiv ! Să adoptăm principiul elevaţiunii ; însă ameliorarea morală şi materială a claselor inferioare din societate să nu o introducem şi nu va fi introdusă decît în esenţă, pe baza ordinei actuale. (*Socialismul*, 1859)

131 — Orice om este un produs al vremii sale, iar atunci cînd o depăşeşte, făurind un ideal de viitor, acesta (cu condiţia să fie nu o himeră, ci un ideal autentic) nu constituie

decît o nouă îmbinare de elemente existente în acea vreme (*Considerații filozofice*, 1860)

132 — Prima treaptă pe care ne înălțăm în lume e un altar de sacrificiu. (*Aforisme*, 1868 ; reformulat în 1892)

133 — Un principiu ideal nu străbate pur în nici o țară ; majoritatea îi este și i-a fost totdeauna împotrivă. Dar cu nimic nu e mai mică obligația absolută a acelora care simt în sine asemenea principii de a flutura sus steagul lor. Numai prin aceasta omenirea rămîne la înălțimea sa, și fără ele ar cădea, cu siguranță, mai jos. Idealismul e un element pentru obținerea rezultantei, cum și o putere de tracțiune în paralelogramul forțelor, care, cu siguranță, ar da o rezultantă mai rea, dacă el ar lipsi.

Idealismul nu e așa de important prin ceea ce săvîrșește pozitiv în politică, cît prin ceea ce împiedică, prin înlăturarea acestei vulgarități care cel puțin nu cutează să se arate în fața lui. (*Însemnări zilnice*, decembrie 1872)

134 — Care e rațiunea, temelia existenței noastre ? Jertfă ideală și nimic alta. Este vederat că jertfa ideală nu poate să meargă pînă a nimici cu totul substratul material, fără care nu poate trăi nimic într-un stat. Dar *est modus in rebus* [este o măsură în toate], Jertfa totuși trebuie să fie jertfă și trebuie să se simtă din viața, din toată activitatea cuiva că ceea ce aduce pe altarul patriei este o emanație *curată* a sufletului său [...]. A lucra *degeaba*, uneori chiar cu pierdere materială, este lucrul care înalță inima și se simte în popor căci degeaba e numai material, dar moral este mult. Și măsura mărimei fiecăruia din noi este suma de sacrificii ce a adus și este gata a mai aduce. (Scris. Vîrgolici, octombrie 1875)

135 — Religia pentru cei mulţi, arta frumoasă pentru mai puţini, meditarea filozofică pentru cîţiva, în vremurile din urmă ideea naţionalităţii : iată fermentul cel mai activ în viaţa popoarelor. Esenţa lui este sentimentală, însă emoţiile sînt mai puternice decît reflecţiile, inima e mai presus de minte. (*Răspunsul...*, în „Evenimentul", Iaşi, 1 decembrie 1909)

(Vezi şi capitolele : *filozofie, om şi umanism, morală, educaţie, înţelepciunea în viaţă, adevăr, religie şi divinitate*)

VI

DESPRE MORALĂ

136 — Sentimentul de a te vedea greşit înţeles iscă mîhnirea cea mai plăcută, o învăluire atît de calmă a inimii. Pentru om, este unul dintre cele mai înălţătoare sentimente, căci este singurul care ne îngăduie să spunem conştienţi de valoarea noastră : sînt mai presus şi mai bun decît mă înfăţişează ceilalţi.

La *fiecare* cuvînt pe care îl rosteşti, la fiecare faptă pe care o săvîrşeşti, trebuie să-ţi imaginezi că este de faţă cineva pe care îl stimezi sau îl iubeşti în mod deosebit.

La fiecare cuvînt pe care îl rosteşti, să te *gîndeşti* şi să reflectezi ; să nu te foloseşti *niciodată* de expresii vulgare, ci, dimpotrivă, să-ţi însuşeşti scrierea şi exprimarea în limba literară. (*Epistolar*, iulie 1857)

137 — Libertatea o vom dobîndi numai cînd în mintea noastră, supunîndu-ne unei necesităţi pe care o recunoaştem, acţionăm conform unei legi ce o înţelegem. De aceea — şi în acest sens — se spune că *libertatea este o formă a necesităţii*.[41]

Numai ceea ce poartă pecetea libertăţii are valoare morală; cu alte cuvinte, morala adevărată se întemeiază pe înţele-

gere, sau, după formula lui Socrate : a fi virtuos înseamnă a şti.

Ceea ce facem în naivă necunoştinţă de cauză, nu este decît necesitatea naivă şi, ca atare, lipsit de meritul moral, de folos şi de virtute.

Morala este libertate. Pentru ca morala să se ivească, cunoaşterea luminoasă trebuie să se substituie oarbei necesităţi.

138 — Părerea altora, chiar atunci cînd se deosebeşte de a noastră, trebuie să ne fie sfîntă ; să ne ferim să-i acuzăm pe alţii de imoralitate numai pentru că au un alt crez, sau alte convingeri ; să acordăm vederile opuse celor ce le avem acelaşi respect pe care-l pretindem pentru ale noastre.

139 — Greşim atunci cînd afirmăm că cel ce neagă Dumnezeul supranatural şi nemurirea personală nu are nimic sfînt şi profanează omenia ; greşim atunci cînd spunem că cel ce refuză crezul dogmatic, ca potrivnic raţiunii, îşi pierde orice sprijin şi alunecă în imoralitate.

Gîndirea oricărui om se dezvoltă sub imperiul necesităţii şi al legilor spiritului ; ceea ce, deci, răsare dintr-o chibzuire adîncă este rodul sfînt al fiinţei umane ; de aceea, virtutea primă a omului este toleranţa.

140 — În domeniul spiritului, cel ce depăşeşte pe altul, îşi datorează forţă şi ştiinţă celui depăşit.

Cel ce-şi stinge setea cu apa cristalină din vale să arunce o privire recunoscătoare spre izvorul din munte din care ea ţîşneşte. *(Consideraţii filozofice*, 1860)

141 — Cît de ciudate sînt chestiunile de gust în judecată ! G. H. Lewes scrie în biografia sa *Goethe,* cap. 6, cartea 6 (traducere de Frese, ed. a III-a vol. 2, p. 345) : „Schiller însuşi se aşează cu fermecătoare modestie în locul al doilea după Goethe : „faţă de Goethe nu sînt decît o sărăcie de poet", spune Schiller într-o scrisoare către Körner". Modestie, într-adevăr, dar cît e de fermecătoare ?

142 — Pe cît de firesc este pentru unii să fie buni în acţiunile lor, pe atît de greu e pentru fiecare să fie bun totdeauna şi în sentimentele sale. Ca să fii simţitor la disonanţa unei fapte pînă la emoţie, se cere să nu-ţi pierzi niciodată liniştea şi îngăduirea faţă de oamenii cu care ai de lucru, ceea ce înseamnă că trebuie să te supui principiului : ce-i adevărat este raţional. Omule, înţelege odată, că semenul tău care s-a purtat rău cu tine, s-a purtat aşa din motive interioare şi altfel nu se putea purta, de aceea, dacă vrei, revoltă-te obiectiv împotriva faptului, dar păstrează-ţi toleranţa şi iubirea faţă de om [...] Trebuie să luptăm ca să ne formăm în acest fel. Destrămarea sufletească de nesuferit, în unele împrejurări pînă la nebunie, destrămare care se naşte din sentimentul revoltei împotriva unui om pe care nu te poţi răzbuna, trebuie s-o înfrînezi cu toate puterile. (*Aforisme etice*, 1862)

143 — Cine înţelege, după un sistem bine regulat de precepte, fenomentele lumii morale, acela a făcut studiul teoretic al eticii ; însă educat în morală este numai acela care are ideea etică aşa de întărită în natura sa încît să fie mai presus de orice alta şi, prin urmare, pusă în lucrare oriunde se prezintă ocazia. (*Pentru ce limba latină...*, 1863)

144 — Toate principiile generale sînt indiferente pentru bine și rău. Cauza este că principiul se ține de sfera abstractă, iar binele și răul de sfera concretă. *Aplicarea* se încearcă a pune în legătură aceste două sfere. Însă aplicarea este o operațiune concretă *sui generis*, care nu rezultă cu necesitate din principiu.

Este dar fals în teorie și timp pierdut în practică, de a discuta despre binele și răul ideilor generale, și totul atîrnă de la aplicarea concretă. (*Aforisme*, 1868)

145 — Formularea libertății ca respectare a dreptului indivizilor și stabilire a sferei de independență a personalității este imprecisă. Despotul își respectă și el dreptul propriu numai că îi fixează o sferă prea largă. Problema trebuie să conțină mult mai clar tocmai elementul cel mai dificil, ca trăsătură definitorie, și atunci vom putea spune : libertate posedă și este demn de ea cel ce-i respectă pe ceilalți în drepturile lor ; astfel încît autorestrîngerea între limite rezonabile să constituie totodată prima caracteristică a unei educații în spiritul libertății. (*Aforisme*, 1865—1872)

146 — Intenții, nu fapte ! Și o floare de cîmp dată cu o mînă amabilă, face mai multă plăcere decît dăruirea unei bogate podoabe. Un adevăr cunoscut. Ceea ce însă e de mirare este că așa de puțini îl pricep și cad mereu din nou în vulgaritatea faptelor și apoi se supără că nu le iei pe acestea drept intenții. (*Însemnări zilnice*, ianuarie 1873)

147 — Granița între cer și pămînt e o linie matematică infinit de subțire. Dar numai un pas mai sus e încă cer, un pas mai jos e deja pămînt. Între amîndoi acești mici pași este deosebirea ca de la cer la pămînt.

Tot astfel în politică și în morală. (*Însemnări zilnice*, 1876)

148 — Există o delicateţă mai aleasă, care face contrarul de ceea ce prescrie delicateţa ordinară (*Aforisme*, 1892)

149 — Feuerbach, cînd a venit cu teoria lui, a atacat credinţa în nemurire din punctul de vedere al moralităţei şi, în *Principii pentru filosofia viitorului*, a emis paradoxala gîndire că atunci cînd există credinţă în nemurire şi răsplată, nu mai poate fi vorba de adevărata moralitate a acţiunilor omeneşti, ci de un absurd egoism, căci dacă tot ce face cineva, face numai în vederea unei răsplate dincolo de moarte, dacă oricine lucrează ca să i se dea înzecit, dacă acţiunea bună este un capital pe care-l pui la dobîndă de cămătar, încît pentru cîteva acţiuni bune făcute într-un timp aşa de trecător ca viaţa omenească, te aştepţi să stai bine în rai toată veşnicia, aceasta este o foarte ieftină moralitate, şi revine întrebarea cum nu se găsesc mai mulţi oameni păstrători ai acestui capital, ca să-l puie la acestă bună societate de păstrare ca să-şi asigure astfel viitorul veşniciei. (*Curs de istoria filozofiei*, 1884—1907)

150 — Cum să ştii ce este bucuria, dacă nu ştii ce e durerea ?

151 — Durerea înalţă omul de valoare şi coboară pe cel de rînd. Nu orice noapte arată stelele, numai noaptea cea senină.

152 — Adeseori soarta prea blîndă, fiindcă a rezervat nulităţilor dispreţul uitării în viitor, le mîngîie cu linguşirile ieftine ale contemporanilor.

153 — Nu există amici în politică, există numai amici politici. (*Aforisme*, 1892)

154 — Bucuria e o fericire ; a produce bucurie altuia e o virtute.

155 — Încăpăţînarea este un surogat al caracterului. *Aforisme*, 1919)

(Vezi şi capitolele : *om şi umanism, prietenie, educaţie, ideal, înţelepciunea în viaţă, moarte şi nemurire, religie*)

VII

DESPRE PRIETENIE

156 — Prietenia este, înainte de toate, o relaţie. Ca atare, ea se constituie între cel puţin două componente. Cînd are loc între oameni, atunci indivizii relaţionişti trebuie mai întîi să poată comunica unul cu altul.

Comunicarea este o relaţie bazată pe unitate de convingeri, o relaţie prin care se distinge numai cine poate oferi ceva de la sine, în care deci nu ne interesează „cine" a emis mesajul ci numai „ce" ne comunică, nu persoana ci numai obiectul (comunicat). Este evident faptul că, în sine şi pentru sine, acest tip de relaţie reprezintă terenul cel mai fertil pentru egoism. În viaţa cotidiană, mai ales în lumea încîlcită a convenienţelor, două persoane se consideră deja „prietene", chiar şi numai pe baza faptului că se află în contact şi comunică frecvent ; de aici, ridicola formulă „dumneavoastră, dragă prietene !", de aici profanarea atît de frecventă a acestui cuvînt în filele de album sau în scrisori.

Deoarece în contactele dintre oameni se urmăresc scopuri egoiste, iar noi constatăm în cadrul prieteniei o dăruire reciprocă, rezultă că o simplă comunicare, chiar frecventă, între oameni nu poate fi considerată prietenie, chiar dacă aceasta o presupune drept condiţie.

În contactele noastre cu ceilalţi oameni întîlnim uneori indivizi astfel înzestraţi încît, involuntar, ne simţim înclinaţi să distingem personalitatea şi calităţile lor de ale altora, adică să nu ne mai concentrăm atenţia numai asupra obiectului comunicării ci şi asupra persoanei. Aceasta duce la *stimă*, deci la recunoaşterea valorii personale a unui om. Este firesc, aşadar, să ne apropiem mai mult de oamenii pe care îi stimăm decît pe cei cu care ne aflăm în contact, cu care doar comunicăm şi care reprezintă pentru noi doar obiecte cu valoare concretă. Stima duce la o legătură mult mai strînsă decît simpla comunicare. Dar constituie oare stima şi comunicarea deja „prietenie" ? — Eu comunic cu profesorul meu, îl stimez, dar nu mi-e prieten.

Alături de stimă, resimţim însă uneori faţă de cineva o ciudată, involuntară atracţie, ce nu trebuie să aibă vreo legătură cu stima (şi la început nici nu poate avea) dar care exclude dispreţul. Este vorba de *afecţiune*, o relaţie bazată pe unitate de convingeri, ce pune accentul pe persoană şi nu pe obiect, în care deci contează „cine" dă şi nu „ce" dă. În aşa fel încît obiecte cu o valoare redusă devin preţioase pentru noi în momentul în care ne parvin de la o persoană faţă de care simţim afecţiune.

De obicei, deja aspectul unei persoane ne inspiră afecţiune la prima vedere chiar fără să fi avut vreo comunicare cu ea. Aceasta ne face să căutăm a ne-o apropia ; se instituie astfel o nouă relaţie în care se contopesc afecţiunea şi comunicarea — ceea ce noi adesea numim prietenie adevărată. Dar nici acest tip de relaţie nu este încă prietenie. Căci dacă ascultăm de sentimentul afecţiunii şi intrăm într-o relaţie de comunicare intensă, dacă dăm curs liber exteriorizării sentimentelor, atunci afecţiunea nu durează mult timp la această intensitate : constatăm cu regret o diminuare a ex-

teriorizării sentimentelor şi apoi a sentimentelor înseşi, iar în cele din urmă şi a dorinţei de comunicare. Intrăm în perioada de ceartă pentru lucruri minore, în perioada „jocului de-a supăratul" sau cum s-or fi numind toate aceste reacţii copilăreşti. Bineînţeles, urmează, la început, întotdeauna împăcarea.

Întîlnim aici o caracteristică psihologică foarte fină : întrucît sufletul constată că afecţiunea, odată atît de puternică şi căreia îi datora sentimentul de fericire care acum îi lipseşte, se diminuează, încearcă să depăşească insatisfacţia provocînd între el şi celălalt suflet disonanţă. El speră că, prin rezolvarea acestor disonanţe, adică prin împăcare, să provoace o apropiere de starea de dinainte. Dar şi asta durează doar un timp limitat. În curînd, disonanţele devin dominante iar rezolvarea lor nu mai este posibilă, ruptura devine inevitabilă.

Motivul pentru care este imposibilă dăinuirea unei relaţii de afecţiune o perioadă de timp mai îndelungată trebuie căutat în faptul că afecţiunea conţine în esenţa ei impulsul noutăţii ; „nou" însă şi „timp îndelungat" sînt două noţiuni diferite.

Întrucît am constatat că aceste trei noţiuni, luate separat, nu pot fi identificate nici una cu prietenia, dar că ele reprezintă în schimb părţi constitutive ale acesteia putem da, în concluzie următoarea definiţie :

prietenia este o relaţie bazată pe o comunicare cît se poate de bună (adică orientată spre o dezvoltare multilaterală), *pe afecţiune şi pe stimă. (Definiţia prieteniei,* 1856)

(Vezi şi capitolele : *om şi umanism, conştiinţă şi psihic, morală, înţelepciunea în viaţă)*

VIII

DESPRE RELIGIE, DIVINITATE ŞI ATEISM [42]

157 — Pentru direcţia mea ştiinţifică a fost de cea mai mare însemnătate conştiinţa cu privirea generală asupra filozofiei şi cu logica, această ştiinţă aşa de extrem de interesantă. Ea m-a adus să năzuiesc spre cea mai bună formulare a cugetării, spre o exprimare fără greşeli, scurtă, *adevărată*, spre o ferire de acele cuvinte umflate şi goale, pe care tinerii sînt aşa de aplecaţi să le întrebuinţeze ; ea mi-a insuflat întîi într-adevăr iubirea pentru o direcţie de gîndire de care *niciodată* nu mă voi despărţi. — S-a infiltrat însă în mine un scepticism deconcertant, o punere la îndoială a tuturor celor tradiţionale, ba chiar a ideii de D-zeu şi de nemurirea sufletului — paralel cu imposibilitatea de a concepe absolutul. La ce oscilări e supus cugetul meu în această privinţă ! Cine mă constrînge să admit un D-zeu, care e cu totul de neconceput în raţiunea mea ? Dar — în acelaşi timp mă constrînge să-mi zăpăcesc mintea prin necesitatea şi totodată incomprehensibilitatea a ceea ce este dat necondiţionat. *(Însemnări zilnice,* decembrie 1857)

158 — [omul] are posibilitatea de a face abstracţie, de a se ridica de la particular la general. a) *În natura sensibilă :* a

se vedea în foarte multe cazuri izolate că obiecte mari atrag pe cele mici şi că pămîntul acesta foarte mare atrage la sine tot ceea ce se află pe el ; în toate cazurile existente, efectul a fost acelaşi, şi s-a tras concluzia că există o cauză comună — gravitaţia universală (Newton). b) *În domeniul spiritual :* α) un [om] este bun ; el însă nu poate să facă tot ; va fi sprijinit, completat de altul, acesta de un al treilea ş.a.m.d. şi tot binele care rezultă astfel de la [oameni] provine dintr-o asemenea acţiune a unor oameni buni luaţi individual ; generalizînd, obţinem de aici bunătatea şi, pentru că ea a fost dobîndită din toate cazurile izolate şi se potriveşte în toate cazurile binelui, se numeşte atotbunătate. β) Un [om] este înţelept, cu toate acestea nu ştie totul, însă toţi oamenii înţelepţi se completează în aşa fel laolaltă, încît din ei rezultă întreaga înţelepciune omenească posibilă şi, pentru că toţi contribuie la aceasta, se numeşte atotînţelepciune. γ) Un [om] este puternic, însă are limite ; totuşi, acolo unde unul are limite, un altul poate fi puternic iar această putere parţială a tuturor dă o atotputere. Să combinăm α β γ — şi obţinem o spiritualitate care este atotbună, atotînţeleaptă, atotputernică. Astfel s-a născut în omenire, necesară psihologic, reprezentarea lui Dumnezeu. (*Epistolar,* aprilie 1859)

159 — Simt o strîngere de inimă cînd începe cineva să-ncerce să se înalţe pînă la Dumnezeu cu sărăcăcioasa lui zestre de cuvinte ! E acea strîngere de inimă resimţită faţă de nimicnicie şi zădărnicie. E oare chiar aşa de greu să se ajungă pînă la acea firească înţelegere a faptului că e cu *neputinţă* apropierea de ideea de Dumnezeu din simplul motiv că e o incomensurabilitate între relativ şi absolut ? Că această raţiune fără noimă se stînjeneşte şi pe sine şi pe Dumnezeul căutat de ea, dacă îşi ia această transcedentală înfăţişare ?

166 — Dumnezeu nu constituie nicidecum o reprezentare generală comună tuturor, ci mai generală sau mai limitată, după evoluţia spirituală a fiecărui individ ; căci omul. în mişcătoarea sa naivitate, înalţă ceea ce sufletul său are mai bun şi mai nobil pe un altar sfinţit, dîndu-i numele de Dumnezeu. De aceea, se poate afirma : Spune-mi cine este Dumnezeul tău, şi îţi voi spune cine eşti.

167 — Adevăratul hazard nu există ; totul are o cauză bine determinată, pe care însă nu o desluşim întotdeauna. Ceea ce numim întîmplare este doar o necesitate de care nu ne dăm încă seama. De aceea sîntem îndreptăţiţi să spunem că un om este cu atît mai cult cu cît vede în hazard o manifestare a necesităţii.

Dar această necesitate nu este nicidecum o forţă atotputernică supranaturală, din afara lumii ; ea este o forţă inteligibilă ce-şi are lăcaşul în omenire, în omenirea din care îşi trage şi consecinţele. Numai astfel se poate pune capăt conflictului dureros dintre providenţa divină şi liberul arbitru al omului. În schimb, teismul supranatural (şi ultramontan) duce cu ineluctabilă logică la doctrina predestinării absolute, propovăduită de Calvin, revoltătoare pentru toţi oamenii conştienţi. *(Consideraţii filozofice,* 1860)

168 — Nu Dumnezeu l-a creat pe om după chipul şi asemănarea sa, ci fiecare om îşi făureşte Dumnezeul său după propriul său chip. Prin urmare, Dumnezeu nu trebuie căutat în afara omului, ci în străfundul sufletului său, ca expresia cea mai pură a fiinţei sale pur umane.

169 — Conştiinţa, de o numim suflet, spirit, minte, raţiune, sau cum vrem să-i spunem, — nu este un potir care conţine

vreo materie specială — reprezentări şi idei ; ci conştiinţa şi ceea ce apare pe planul ei sînt unul şi acelaşi, deoarece cel din urmă este conţinutul celei dintîi ; căci cine are o minte ageră o are tocmai pentru că gîndeşte cu agerime, şi invers : cine face raţionamente juste este calificat de acesta drept raţional. Cu alte cuvinte, omul care concepe într-adevăr idei divine este, în acest sens, însuşi divin ; întrucît însă nu-i este cu putinţă să cunoască mai mult decît idei omeneşti, esenţa sa divină este pur omenească, iar Dumnezeu este omenirea. Folosind o formulă mai savantă putem spune : teologia (învăţătura despre Dumnezeu) nu este altceva decît antropologie (ştiinţa despre om) abstractă.

170 — Formula lui Leibnitz — „Cine iubeşte pe Dumnezeu, iubeşte oamenii“ — este mai degrabă adevărată în sensul invers : cine iubeşte oamenii îl iubeşte pe Dumnezeu.

171 — Viitorul nu este ceva cu totul necunoscut, care depinde numai de „voinţa de nepătruns“ a lui Dumnezeu ; viitorul este urmarea necesară şi inteligibilă a prezentului ; cunoscîndu-l pe acesta îl cunoaştem în esenţă şi pe celălalt. Un om înzestrat cu o minte pătrunzătoare este deci în stare să prevadă mersul evenimentelor şi să-şi construiască în mare parte soarta, ţinînd seama de ele.

172 — Fiecare lucru, pînă şi cel mai finit, ar fi infinit invariabil, imuabil, absolut fix, dacă nu ar exista infinitul ; numai prin infinit şi în el, finitul este finit, iar în natura sa finită se află nimicnicia şi moartea sa.

173 — Dumnezeu, pe care unii vor să-l conceapă ca pe o entitate supranaturală, este întru totul omenesc : nobil într-un

suflet nobil, pur în sufletul pur ; în schimb sever şi intolerant în credinciosul care îi afuriseşte pe eretici ; conceptul de Dumnezeu care progresează odată cu evoluţia oamenilor constituie criteriul civilizaţiei omenirii, căci el este imaginea însăşi a tot ce spiritul ei are mai bun şi mai luminat ; este nemuritor pentru că omenirea este nemuritoare, pentru că conceptul trăieşte o tinereţe veşnică ; el este pilonul solid şi indestructibil pe care putem clădi un refugiu la adăpostul reprezentărilor uşuratece şi capricioase.

174 — S-a dus pe veci credinţa oarbă ; s-a pierdut iremediabil şi interesul ce-l trezea ; numai ici-colo, în cîte un loc îndepărtat, mai apare uneori izolat. Spiritul omenesc doreşte o altă hrană şi o caută pe toate căile chiar şi pe toate căile greşite ; litera moartă, pe care unii vor să o menţină, nu-i mai ajunge ; botezul nu-l mai spală de necredinţă, căci cuvîntul Dumnezeului supranatural nu mai răsună, spre a-l spiritualiza, în urechile lui surde. (*Consideraţii filozofice*, 1860)

175 — Lipseşte încă o istorie care să fi *explicat* constituirea şi răspîndirea creştinismului în perioada începuturilor sale — desigur, fără apel la minuni ! Mahomedanism, cu flacără şi spadă — asta se poate înţelege. Dar creştinism ? Poate ideea egalităţii, ca anulare a sclaviei ? Dar avea pe atunci omenirea o asemenea conştiinţă a răului şi pericolului întruchipate de sclavie încît numai din acest motiv să se arunce într-o nouă religie şi să moară pentru ea ? (*Aforisme* decembrie 1867)

176 — Religia pozitivă are o importanţă practică îndoită : ea dă întîi un răspuns la întrebările eterne ale omenirii : de

unde venim ? şi unde ne ducem ? Răspunsul îl dă cu certitudine dogmatică şi cu scop de a procura o liniştire individuală [44]. Prin urmare, cuprinsul lui special în diferitele religii este indiferent din momentul în care este crezut şi pînă cînd este crezut.

Ea conţine, al doilea, percepte morale cu sancţiunea supranaturală şi voieşte a fi Etica practică a lumii.

Din aceste două scopuri, religia împlineşte pe cel dintîi în mod suficient, fiindcă se ţine de sfera intelectuală ; dar pe cel de al doilea nu-l împlineşte bine, fiindcă se ţine de natura morală care în fiecare om este înăscută şi neschimbătoare. Neputîndu-se astfel modifica oamenii prin percepte morale, se întîmplă cu necesitate o modificare a preceptelor religiei morale. Etica religioasă se falsifică din ceea ce era în spiritul fundatorului şi se adaptează gradului de cultură pe care se află poporul.

De aici urmează că statul modern trebuie să fie indiferent pentru orice religie, cu alte cuvinte să nu poată exista o religie a statului şi, prin urmare, nici preoţi ca funcţionari ai lui. Căci scopul dintîi, cel metafizic, pe care religia îl realizează în poporul incult, trece prin sfera statului şi, prin urmare, nu are a face cu el. Iar scopul al doilea, cel moral, care are a face cu statul, nu se împlineşte de religie, ci, din contra, se falsifică, şi în această falsificare se produce pericolul de a vedea adesea idei imorale propagate cu aparatul autorităţii dogmatice de care dispune biserica.

Prin urmare, singurele mijloace de educaţie ale statului sînt şcoala şi codicele penal, iar biserica îi este o sferă străină şi de multe ori inamică. (*Aforisme*, 1868)

177 — Acum cînd împrejurările care au provocat ivirea unei doctrine religioase s-au scurs cu timpul, cînd clasele nefe-

ricite şi umilite şi-au dobîndit libertatea, bunăstarea, *religiunea* devine o *formă goală,* deşartă. (*„Convorbiri literare"*, 1871)

178 — Neputîndu-se modifica oamenii după perceptele morale ale religiei, s-a modificat înţelesul perceptelor după oameni. (*Aforisme,* 1892).

(Vezi şi capitolele : *om şi umanism, educaţie, morală, moarte şi nemurire, filozofie şi ştiinţă, cultură şi civilizaţie, ideal)*

IX

DESPRE MOARTE ŞI NEMURIRE[45]

179 — Sufletul nu poate fi gîndit nemuritor. Pe vremea cugetărilor mele nocturne, mă îngrozea pieirea în neant, acum dimpotrivă : m-ar îngrozi nemurirea. Cel puţin neantul îmi nimiceşte conştiinţa, dar veşnicia ? Ce-ar trebui să fac veşnic, dacă numai 17 ani îmi provoacă silă ? Să mă uit la Dumnezeu ?! — să înţeleg de-a *pururi* adevărul ? — tot un cuvînt, cu care „poţi angaja o excelentă dispută" [...] Numai lupta conştientă, încrezătoare în izbîndă, ne menţine sufletul dîrz şi-l face să se bucure ; a sta trîndav cînd ai obţinut un succes, fără alt scop viitor, este tot atît de îngrozitor ca lupta fără nici o nădejde de izbîndă. *(Epistolar,* ianuarie 1858)

180 — Adevărata existenţă a gînditorului constă numai în luptă, în încordare. Deplina conştiinţă spirituală a unui suflet nemuritor fără sforţare, în lenevie, este insuportabil. Şi acest suflet, pe care eu îl am, nu este desigur nemuritor. Căci aşa, după cum sînt acum, nu pot şi nu vreau să mă concep ca atotştiutor nemuritor. *(Fragment,* februarie 1858)

181 — Chiar şi din punct de vedere moral trebuie respinsă [ideea] dăinuirii individuale după moarte. Viaţa este con-

ştiinţă ; conştiinţa este discordie ; discordia este relaţie, este legătura între membri ; viaţa constă deci în legătura cu alţii. Cînd încetează complet relaţia mea cu alţii ? Numai în moartea fizică ; atunci însă, şi tocmai din această cauză, am pierdut şi viaţa spirituală. Eu, care totdeauna am dat întîietate generalului faţă cu ceea ce îmi e specific, care totdeauna am renunţat la individual în favoarea ideii, eu, a cărui adevărată viaţă n-a fost altceva decît o necontenită jertfă spirituală, eu trebuie să aflu şi în natură reprezentarea acestei morţi ; iar aceasta este moartea fizică. Moartea, încetarea individului, negaţia dăinuirii personale — este cea mai înaltă, cea mai morală faptă a naturii. Trăieşte ideea, dar individul piere ; *cel bun* moare pentru ca *binele* să trăiască şi să-i păstreze amintirea. Trebuie să-i plîngem însă pe oamenii orbiţi care vor să-şi afle satisfacţia vieţii de aici abia în nemurirea de dincolo ; şi să ne revoltăm împotriva aroganţei mîrşave a acelor care cutează să numească imorali pe cei care au avut destul curaj şi perseverenţă pentru a atinge cea mai înaltă treaptă a abstracţiunii şi a respinge zeama lungă a unei vieţi veşnice în ceruri. (*Epistolar*, octombrie 1859)

182 — Ce vrem să avem nemuritor pe lumea cealaltă ? Ceea ce e mai bun în spiritul nostru, acele însuşiri pe care tu ţi le închipui drept deosebit de strălucite pe lumea cealaltă ? Oare omul moare aici ? Nu avem oare chiar *aici*, printre [oameni], această nemurire ? Ce e mai bun din ceea ce gîndesc şi împărtăşesc, ceea ce e universal omenesc trăieşte ; [omul] piere, omenirea trăieşte şi cu omenirea tot ceea ce e universal omenesc şi tot, tot ce este mai bun în oamenii luaţi individual. [Omul] care se agaţă de cotidian va pieri pentru totdeauna — o merită ; ...Acela însă care gîndeşte universalul, care a înţeles umanitatea, acela este

divin şi tot ce e mai bun din ce a gîndit el trăieşte în oamenii pe care i-a format, trăieşte în oamenii pe care i-au format aceştia — trăieşte în omenire prin toţi eonii. (*Epistolar*, aprilie 1859)

183 — Cel ce, murind, nu a lăsat o urmă spirituală şi a trăit fără a se preocupa de adevărurile universale, cel ce a murit fără să lase o altă amintire decît cea a fiinţei sale sensibile, acela rămîne mort în vecii vecilor. Căci numai adevărul universal este eternul fluviu al nemuririi ; doar cel ce şi-a croit drum pînă la liman şi s-a scăldat în apele lui este dus prin spaţii şi timpuri pînă în portul eternităţii.

184 — Nu, oamenii, în majoritatea lor, nu au crezut vreodată în nemurirea personală, deşi nu se încumetau să-şi exprime făţiş lipsa lor de credinţă. Altminteri nu i-ar mîhni atît de adînc moartea aproapelui lor, căci atunci cînd acesta se desparte de ei pentru a dobîndi bunuri pămînteşti, ei doar nu se întristează în aceeaşi măsură. S-ar mai îngrozi oare de moarte, în ciuda nenumăratelor piedici, pînă şi cei mai habotnici dintre ei, deşi crezul lor le făgăduieşte o lume de apoi plină de lumină şi splendoare ? S-ar mai considera oare ca faptă morală supremă jertfirea vieţii pentru un prieten, pentru o idee sau pentru patrie — dacă moartea ar însemna doar înlocuirea existenţei chinuite şi sordide cu alta paradisiacă ? De ce aţi mai căuta adevărul ? De ce aţi încerca să faceţi noi invenţii ? Sau să vă dezvoltaţi trupul ? De ce să vă preocupaţi de confort ? Lăsaţi-le pe toate în voia soartei, întrucît viaţa actuală este doar un provizorat, un nimic în raport cu eternitatea ; tot veţi părăsi pămîntul acesta, tot vă veţi pierde trupul ; acolo sus vă va fi mai bine şi veţi afla

mai multe. Singura grijă să vă fie deci mîntuirea sufletului ; bucuraţi-vă de cîte ori moare unul dintre voi sau doar cînd muriţi voi, căci vă înălţaţi cu toţii în ceruri.

185 — Atîta vreme cît condiţia sa fizică este bună, omul se complace în a-şi îngriji trupul şi a-şi organiza o existenţă cît mai plăcută în această lume păcătoasă. Cînd însă îl doboară boala, el se străduieşte să construiască teorii cît mai spiritualizate pentru a se duce cu un tren confortabil în Ierusalimul ceresc.

186 — La urma urmei, ce cerem oare nemuririi ? „Învierea" elementului sensibil ? Lucru imposibil — imposibil adică dacă vrem să rămînem pe ţărmul raţiunii. „Învelişul" nostru „pămîntesc" se destramă doar sub ochii noştri ; de mii de ani, el se întoarce necontenit în sînul părintelui nostru pămîntul, unde se descompune pentru a se preface în elemente de altă natură ; fiinţa sa se distruge ; nu rămîne ca trup unitar, ci devine o multitudine de corpuri.

187 — Se comite deci o imensă greşeală atunci cînd se crede că dispariţia credinţei în nemurire ar pustii sufletul, ar împinge pe oameni la imoralitate. Tocmai pentru că nu există nemurire, viaţa muritoare dobîndeşte o mare însemnătate ; tocmai pentru că nu există o altă viaţă, se cuvine să folosim viaţa aceasta cît mai bine ; tocmai pentru că după moarte nu există nici răsplată, nici pedeapsă, trebuie să facem Binele de dragul lui şi să ne ferim de Rău din pricina sa. Iată covîrşitoarea importanţă a negării nemuririi.

188 — Deşi se ruşinează să facă făţiş afirmaţii contrare raţiunii, deşi pretind că doresc doar veşnicia spiritului, lor

nu le pasă de spirit, ci numai de învelişul lui ; nu-i interesează obiectivul, ci numai subiectivul, nu suprasensibilul, ci tocmai trupescul. Astfel se explică dorinţa unei revederi în lumea de apoi. Vrem să-i revedem pe cei morţi aşa cum stăteau şi se mişcau ; vrem să le auzim din nou glasul ; vrem să-i reîntîmpinăm „în carne şi oase“ ; ne amintim cu strîngere de inimă de locurile vizitate împreună cu ei, de cartierul unde locuiau, de jilţul pe care şedeau. Cu cît se înmulţesc asemenea gînduri, cu atît mai pătimaş dorim nemurirea „sufletului“ şi o reîntîlnire după moarte. Dar trebuie să ne dăm seama că toate acestea sînt de natură sensibilă, că tot ce este sensibil a pierit, că astfel de dorinţe sînt deci potrivnice raţiunii. *(Consideraţii filozofice,* 1860)

189 — Cu nemurirea sufletului d-voastră ! — Cît trăiţi, aveţi idei muritoare, pofte trupeşti fără aspirări sufleteşti. La moarte să vă vie nemurirea ? *(Aforisme,* 1880, 1892)

190 — Teoria scolastică despre suflet şi imortalitatea lui nu are nici temei logic, nici importanţă practică, pe cît timp ea derivă, pe de-o parte, dintr-o argumentare în fond viţioasă, din premise ce numai geometriceşte sînt poate certe, şi deoarece ea nu explică nimic şi nu rezistă un singur moment faţă cu fenomenalitatea reală a vieţii.

Cînd se presupune, de ex[emplu], permanenţa identităţii noastre personale, nu este vorba numai de *eul* ca subiect absolut abstract al cugetărilor noastre interne, deşi fără îndoială eul acesta rămîne firul statornic al fenomenalităţii noastre sufleteşti, ci e chestiunea dacă *eul* integral, cu toate însuşirile lui, aşa cum ni se prezintă în viaţa de toate zilele.

Şi atunci ne vine întrebarea ce fel de existenţă statornică şi indisolubilă are *eul* acesta, cînd noi vedem că fiziologiceşte se întrerupe prin somn sau prin alte accidente organice ?

El prezintă dar o intermitenţă de activitate şi de repaos, deci întreruperi şi dispariţiuni... Şi dacă e să argumentăm practic, atunci trebuie să ştim cum se face că existenţa statornică şi infinită a eului dispare cu timpul, în viitor ? Noi cel puţin încetăm de-a avea vreo cunoştinţă despre ea. Şi dacă ni s-ar obiecta că personal nu putem şti nimic ce este dincolo de mormînt, atunci ar urma, în virtutea calităţii infinite a eului, să ştim cel puţin ceea ce a preces existenţei lui actuale, ce-a fost şi ce ştie el în trecut, căci precum e un infinit în viitor, tot aşa e o nemărginire în timp înainte de prezent. Ce-am fost atunci noi, ca identitate personală, la 1800 ? ...Stranie întrebare în adevăr, dar singura care ne dă analogia justă despre ceea ce putem afirma că vom fi peste o sută de ani, în 1980...

Ce-am fost în 1800 ?... Ca identitate personală nimic, dar, sub altă formă, desigur ceva. E o lege a naturii, că materia, cu suma de puteri ce ea cuprinde, este şi rămîne absolut aceeaşi, că formele ei schimbătoare sînt transformările nesfîrşite ale aceleiaşi cantităţi constante de forţe şi de substanţe. Dacă nimic dar nu piere şi nu se creează, ci totul se transformă, atunci neapărat că am fost ceva în anul 1800, precum vom fi asemenea ceva în anul 1980, dar ceva despre care nu putem şti nimic cu siguranţă, o existenţă sub o formă inconştientă şi neprevăzută, o parte în fine din univers.

Cine se mulţumeşte cu această existenţă metafizică [40], cu simţămîntul acesta vag, că a făcut şi va face indefinit parte dintr-un tot constant şi indestructibil, acela poate fi sigur

de nemurire. Ca părţi integrante dintr-un şir de evoluţiuni, fără început şi fără sfîrşit, noi nu vom pieri în adevăr niciodată ; dar cu personalitate nu sîntem în stare să afirmăm că vom exista în 1980, precum nu ne e posibil să inducem nimic asupra existenţii noastre personale de acum o sută de ani. (*Lecţiunea...* 1884)

(Vezi şi capitolele : *religie şi divinitate, om şi umanism, morală, educaţie, înţelepciunea în viaţă, adevăr*)

X

DESPRE FILOZOFIE, ŞTIINŢĂ ŞI CONDIŢIA UMANĂ[41]

191 — Dacă ştiinţa se îndepărtează de omenire, nu valorează nimic. De ce înveţi ? Dacă nu pentru binele semenilor sau dintr-un egoism nebun, dacă înveţi pentru oameni şi nu pentru binele lor, înseamnă vanitate. Abia după ce vei simţi că este de datoria fiecăruia să se formeze pe sine pentru cei mai buni dintre oameni, numai atunci vei putea face ceva. Acesta este lucrul mare cu adevărat : a scoate din sine cu plină ştiinţă adevărul etern şi a-l introduce în viaţă. Tot restul este aproape zero. (*Fragment*, 8 mai 1858)

192 — Credeam că prin progresul raţiunii este păgubită aşa-zisa inimă. Însă ştiinţa are imperiul ei propriu, viu, în care, pentru mine, există atîta interes, ardoare, ba chiar atîta poezie, încît eu trăiesc mai mult în el şi-i caut raporturile supreme cu oamenii. Şi dacă am ajuns în aceasta la o treaptă vădită şi dacă am prin aceasta o legătură mai apropiată cu omenirea, o haltă de popas, unde raţiunea şi simţirea se întîlnesc, atunci întreaga viaţă mi se aşterne atît de fericită în faţă, iar misiunea mea devine atît de colosal de frumoasă, încît alerg la tine şi deşert grîul curat măcinat şi capăt forţe noi pentru muncă nouă. Dacă am mers îndelung pe un ţărm,

pe ţărmul ştiinţei abstracte, unde găsesc o punte de trecere spre realitate, cu atît mai fericit şi mai conştient de forţele mele trec dincolo, pe celălalt ţărm, pe ţărmul omenirii ; şi mă odihnesc acolo fericit, în concordanţă cu alţi oameni. De ce să nu fie bună şi această particularitate ? Să-ţi împărtăşesc ceva cînd este încă nedesăvîrşit, cînd încă se coace şi dospeşte nu pot şi nici nu simt vreun imbold. De îndată însă ce s-a cristalizat, atunci da. Aşa s-a întîmplat în ultimul timp cu cîteva opinii despre scopul vieţii, divinitate şi religie, pe care le voi dezvolta în prima scrisoare (peste 6 zile) : căci ele mi-au dat o linişte deplină. *(Epistolar,* aprilie 1859)

193 — Caracterul atotcuprinzător al gîndirii pure s-a arătat a fi o amăgire şi-ntotdeauna amăgire se va dovedi.

194 — Relaţia este sufletul oricărei filozofii, pentru că nici una nu s-a ridicat şi nici nu se va ridica deasupra dualismului. Eu-Eu al lui Fichte, Absolutul lui Schelling, Fiinţă-Nefiinţă-Devenire a lui Hegel, Conservarea de sine a lui Herbart — în oricare din ele este relaţia, şi prin aceasta peste tot e contradicţie. Relaţia e categoria vieţuirii, şi prin aceasta rezidă în tot ce are viaţă contradicţia[48]. *(Relaţia* — 1859)

195 — Caracterul filozofiei vremurilor noastre însă constă în faptul că a renunţat la izolarea ei : ea nu mai există — şi nici nu mai poate exista — ca o ştiinţă riguros diferenţiată cu care te îndeletniceşti în mod sistematic şi exclusiv ; acum ea pătrunde în viaţă. Fapt remarcabil şi dovedit de istorie, orientarea minţii către filozofie indică întotdeauna decăderea unei anumite orînduiri sociale. De altfel, înflorirea filozofiei eline a coincis cu decadenţa republicii eline ; la Roma, se

observă un caz analog, în măsura în care se poate vorbi de o filozofie romană ; aceeaşi situaţie s-a ivit înaintea Reformei şi în ajunul Revoluţiei franceze. Atunci cînd omenirea este nemulţumită de starea de lucruri existentă, minţile cele mai luminate se adîncesc în gîndire, făurind un ideal din sinteza elementelor contradictorii.

Decăderea, în timpul şi din miezul căreia s-a născut ultima epocă a filozofiei — filozofia germană de la Kant încoace — este decăderea credinţei. Să privim lucrurile în faţă : credinţa, sub forma unei certitudini subiective, necondiţionate, a dispărut din conştiinţa generală. Atunci cînd credem că mai sîntem credincioşi, ne măgulim cu o pseudo-credinţă. Credinţa rămîne una şi aceeaşi, pe cîtă vreme ştiinţa progresează ; una excluzînd-o pe cealaltă, este lesne de prevăzut care va repurta victoria.

196 — Sarcina scriitorului filozof constă, pare-mi-se, în a familiariza spiritele cu cuceririle acestor gînditori, şi în a juca rolul de mijlocitor între teoriile construite şi feluritele interese practice ce preocupă societatea noastră. (*Consideraţii filozofice*, 1860)

197 — Schelling adică nu este un bărbat unitar ; este o reptilă genială, o rîmă uriaşă. La început avea o coadă fichteană ; dar aceea era atît de subţire şi fără seva vieţii, încît o rupse îndată ; apoi îi crescu în loc una de filozofie a naturii ; aceasta era foarte puternică ; din păcate, o suprimă cu şi mai mare forţă ; şi atunci căpătă, în fine, o codiţă teologică comică [...]. (***Epistolar***, decembrie 1860)

198 — Marele, durabilul cîştig ce ni-l aduce orice ştiinţă practicată în mod raţional constă în faptul că desluşim legea

din confuzia aparentă şi necesitatea din aparentul hazard. Tot ce se face are un motiv pentru a fi aşa cum este ; efect al unui principiu, este o verigă a înlănţuirii vitale de cauze şi efecte. Cunoaşterea, în limitele posibilităţilor, a acestei înlănţuiri vitale constituie scopul ştiinţei. Menirea ei este, pornind de la efect, să inducă cauza, căci îi cerem să deducă şi să lămurească lucrurile în mod logic, să ne dezvăluie raţiunea lor. Totul avînd o cauză, există deci şi o raţiune ca totul să fie aşa cum este ; privită sub acest unghi, formula, prea des greşit înţeleasă, a lui Hegel, îşi iradiază adevărul : „Ceea ce este real este raţional".

Da, ceea ce este real este raţional ; — scopul principal al educaţiei teoretice este de a transmite acest adevăr şi de a-l face să pătrundă pînă în măduva oaselor. Căci numai din practicarea ştiinţei se nasc cele două roade însemnate pentru formarea subiectivă a intelectului : primul este echilibrul perfect, dat de ideea legităţii, şi răbdarea, dată de ideea necesităţii ; al doilea, năzuinţa sfîntă de a porni cu sufletul curat în căutarea acestei legităţi şi necesităţi şi de a merge cu nestrămutată energie prin vîltoarea unei lumi mereu schimbătoare, pe urmele spiritului imuabil pentru a-l aduce la lumină cu o sinceritate brutală. Cine nu are această năzuinţă nu este demn de a se deda ştiinţei sau, cu alte cuvinte, să fie om. Pretutindeni ne lovim de Ananke *, iar acolo unde apare ea, devine temelia ştiinţei. Iată de ce ştiinţa este una ; cunoştinţele sînt la fel de numeroase şi felurite ca şi obiectele lor. Cea însă care dă temeinicie cunoştinţelor adevărate, adică ştiinţa, este una, căci necesitatea este veşnic şi e pretutindeni una şi aceeaşi.

* Necesitate (greceşte : Ἀνάγκη — nota S.G.).

Pe ea trebuie să ne străduim să o înţelegem, să o înţelegem cu neobosită sîrguinţă, oricare i-ar fi haina, în oricare domeniu s-ar manifesta ; omul de ştiinţă demn de acest nume trebuie să fie însufleţit de interese multiple şi, căutînd să afle adevărul din fenomenele izolate, să nu piardă niciodată din vedere caracterul universal al necesităţii.

199 — Filozofia o apucă pe căi greşite atunci cînd se preocupă de cazuri particulare ; atunci cînd, voind să lămurească cîte un element izolat, se împopoţonează cu ghirlande de deducţii logice, fără a ţine seama de întreg ; pretutindeni se cuvine a desluşi relaţiile mintale vii pentru a se situa la un punct de vedere tot mai general, din care diversitatea ameţitoare a particularului poate fi cuprinsă dintr-o singură privire.

Important deci este nu suma de cunoştinţe fragmentare, ci legătura vie dintre ele ; nu lucrul cunoscut în mod obiectiv, ci sensul subiectiv al cunoaşterii.

200 — Refuzînd să-şi aplice epitetul σοφοὶ (înţelepţi) şi dînd preferinţă celui φιλόσοφοὶ de iubitori de înţelepciune, înţelepţii vechei Elade nu dădeau dovadă, după cum s-a crezut în mod greşit, de modestie, sentiment cu totul străin antichităţii ; ei ştiau că ceea ce importă nu este suma de cunoştinţe, ci dragostea de ştiinţă, care, păşind maiestuos pe calea progresului, se află, faţă de cunoştinţele izolate ca forţa motrice faţă de substanţa pe care o pune în mişcare [49]. *(Consideraţii filozofice,* 1860)

201 — Ştiinţă este una singură ; în *toate* părţile ei, este plină de viaţă pentru cel ce este plin de viaţă ; pentru mort, este, fireşte, moartă. Ştiinţa juridică este una de cel mai înalt

interes, nu numai pentru unul şi altul, ci în general, astfel încît lipsa de interes pentru ea trebuie privită ca expresie a unui cap absolut neştiinţific.

202 — Ştiinţă delimitată unilateral nu există. Cine nu simte în sine o înclinaţie pentru a învăţa normele publice ale raporturilor dintre individ şi specia sa (şi acesta este dreptul), acela poate fi bun la orice altceva, dar pentru ştiinţă ca atare şi în primul rînd pentru filozofie este inexistent.

203 — *Cosmosul* lui Humboldt este un corifeu genial al operei ştiinţelor naturii, pentru că înţelege realitatea individuală nu în mod individual, ci numai în raporturile ei cu întreaga specie, cu universul. Ceea ce e măreţ în *Cosmos* nu e obiectul tratat, ci modul tratării, modul de înţelegere şi întreţesere a individualului în universal. Cine nu simte în sine nici o consonanţă cu acest mod, nici măcar atunci cînd obiectul acestui mod de tratare este omul însuşi în relaţiile sale cu statul, capul aceluia este pierdut pentru ştiinţă. Omul inteligent pune el spiritul în obiecte, şi nu-l caută în ele. Repet : pentru omul de spirit, ştiinţa dreptului este cea mai plină de spirit şi cea mai interesantă. (*Epistolar*, februarie 1860)

204 — Filozofia sistematică şi cu vederi înguste a pierit ; societatea nu înţelege să renunţe la fructele oprite coapte de milenii ; cu ele se va hrăni : din sucul lor cultura îşi trage substanţă, dar numai buzele unei mame iubitoare o fac digerabilă pentru micul om. (*Consideraţii filozofice*, 1860)

205 — Efortul critic de sine stătător [este] o bază şi totodată o condiţie a competenţei în domeniul filozofiei. (*Epistolar*, iunie 1860)

206 — Nu vă temeţi de cuvîntul „filozofie“ ! Nu cădeţi în capcana ignoranţei punînd pe seama ştiinţei păcatul de neînţelegere săvîrşit de unii slujitori ai ei ! Fiţi siguri că, atunci cînd gîndirea dumneavoastră a atins anumite culmi, s-a ivit în ea — căci nu putea să nu se ivească — un sîmbure de filozofie.

207 — Filozofia nu pluteşte undeva în depărtări ; ea este intim legată de orice activitate spirituală.

208 — Nu veţi putea înţelege, de pildă, nici măcar pe marii poeţi pe care îi citiţi atît de des, dacă nu vă străduiţi să le descoperiţi însemnătatea în însuşi crezul lor filozofic.

209 — Adevărata fire a poeziei este, după cum se ştie, nedespărţită de filozofie, căci poezia este încercarea făcută de om de a turna singularul într-un tot spre a conferi existenţei sale o formă armonioasă.

210 — Nicăieri nu apare mai frumos latura filozofică a poeziei decît în Prologul lui *Faust* al lui Goethe :

„Cînd Firea, răsucind nepăsătoare
Sileşte nesfîrşirea firului pe fus,
Cînd lucruri şi ursuz îngrămăditele fiinţe
Confuz răsună ca într-un pustiu,
Cine atunci împarte curgătorul şir,
Ca să pulseze ritmic, viu ?
Cine-i acela care cheamă pe stingher
Să se unească cu obştescul cer
Spre a căuta-n sublime acorduri ?
Cine furtuna o preschimbă-n patimi ?

Amurgul, cu tîlc greu arzînd,
Cine-l închipuie pe cîmp trecînd ?
Cine împrăştie corole, primăveri,
Pe toate căile iubirii, jertfă bucuriei ?
Cine-mpleteşte frunte fără-nsemnătate
Să facă o cunună vredniciei ?
Cine asigură Olimpul, veşnica dreptate ?
Cine uneşte zeii, cu cuvînt încet ?
A omului putere, relevată în poet".

Numai însuşindu-vă o concepţie atît de armonioasă, vă veţi putea elibera din banalitatea cotidiană, şi dintr-o existenţă „de la o zi la alta", pe care am putea s-o caracterizăm drept antifilozofică ; într-adevăr, fiind preocupată exclusiv de fapte izolate, ea devine în mod fatal unilaterală. Cu greu se măsoară riscul ce-l aduce înfundarea în trivial şi refuzul concepţiilor generale, opreliști ridicate în calea progresului. Căci tot progresul este o configuraţie nouă dată unui material vechi, spre care nu se pot înălţa, tocmai din cauza noutăţii sale, oamenii de rînd, care n-au făcut decît să treacă ca nişte umbre pe acest pămînt.

„Căci nu aceea ce sub ochii tăi
Se manifestă cu putere, cu viaţă
Periculos e şi teribil.
Teribil este şi periculos
Acel element vulgar, staţionar în lume
Ce totdeaun-a fost şi în etern va fi
Ce azi e în vigoare, fiindcă ieri era".

(Schiller, „Moartea lui Wallenstein")

Personificarea acestei concepţii este Mefisto, spiritul care „neagă tot".

211 — Să năzuim către o viaţă nouă, plină de prospeţime! Să contopim ştiinţa cu viaţa reală, să evadăm din celulele înăbuşitoare ale contemplării abstracte! Iată stindardul ştiinţei actuale, iată vocaţia ei socială! Iar filozofia, mai mult decît oricare altă îndeletnicire, are datoria să ţină seama de această vocaţie socială. Căci dintre toate relaţiile, cele mai nobile sînt cele ce se ţes între oameni; Iubirea fiind relaţiunea cea mai perfectă, pentru că este şi cea mai sublimă, universală şi puternică, putem afirma că filozofia, care etimologic înseamnă „iubirea de ştiinţă" este în esenţă ştiinţa iubirii. (*Consideraţii filozofice,* 1860)

212 — Expresia *cultură ştiinţifică* nu este doar o vorbă goală; ci are înlăuntrul ei un sîmbure mare, ca un sanctuar tăinuit: înţelegerea necesităţii.

213 — Astronomia învaţă de ce şi cum trebuie să se mişte stelele, istoria arată cauza pentru care evenimentele se desfăşoară aşa şi nu altminteri, psihologia învaţă legile stărilor sufleteşti ş.a.m.d. Cu cît cineva este mai familiarizat cu asemenea lucruri, cu atît mai uşor înţelege că *totul* se petrece în mod necesar şi-şi are raţiunea să fie aşa cum este. Nici un om nu e fericit şi nimeni nu este om de ştiinţă atîta timp cît nu are această înţelegere şi nu i se acomodează. (*Epistolar,* mai 1861)

214 — Limba germană numeşte Grund [=origine] cauza tuturor lucrurilor. Acesta este un cuvînt faimos; el exprimă faptul că prin dezvoltarea dialectică a noţiunii, se ajunge în cele din urmă la ceea ce este principal, la „tabloul din Saïs"[50],

la existenţă ; că însă de aici nu se merge mai departe, ci trebuie făcut saltul originar din infinit în finit sau din nimic în fiinţă, iar eu nu mai pot mijloci, nu pot explica acest salt originar, tocmai pentru că este astfel.

215 — Pentru Kant am un respect nemărginit ; lentila spiritului meu avea o prea mare înclinaţie de a împrăştia în toate părţile raze periferice, şi, din această cauză, de a nu arde nicăieri cu putere ; dar aceste raze periferice ricoşează pe uriaşul zid negru al imposibilităţii metafizice şi sînt azvîrlite apoi, toate, înapoi, spre centru. Astfel ard cu atît mai fierbinte în punctul central. Nu ştiu, fireşte, unde să azvîrl punctul central, dar un lucru ştiu, că acolo unde îl voi azvîrli, arde îndată. Sufletul meu a dobîndit prin resemnare un alt rezultat, o conştiinţă de sine rezonabilă, modestă, dar foarte fermă. Ceea ce presimţeam în metafizică, acum o ştiu : inşii ăştia nu ştiu nici ei mai mult ca mine. M-au depăşit prin aceea că au ştiut înaintea mea că nu puteau şti. Acum o ştiu şi pe asta şi — sînt satisfăcut !

216 — Ce jalnic e omul ! Nici o existenţă absolută, numai relativităţi. Iar cuvîntul : relaţie este parola nefericirii omeneşti, de aceea ea îi va face fericirea [51]. *(Epistolar,* iunie 1861)

217 — Să rămîi totdeauna liber şi independent în lectură. Să nu uiţi niciodată că în filozofie nu vei afla nimic efectiv nou, ci numai încercări de explicare a faptelor, care sînt tot atît de bine motivate în propria ta raţiune ca oriunde în altă parte, că deci trebuie să fii receptiv şi totodată critic, pe cît posibil tot atît de receptiv. Tocmai în aceasta constă cea mai mare dificultate a studiului filozofiei. *(Epistolar,* 30 octombrie 1862)

218 — Pe cînd toată practica şi toată experienţa nu ne dă alta decît cazuri determinate, mărginite, teoria ne ridică la abstracţie, la universalitate. Experienţa ne dă faptul individual, teoria ne dă legea generală.

219 — Cînd, după un studiu *teoretic,* consideri practica, atunci te dedai a vedea şi a înţelege dintr-un punct de vedere constant o lume schimbătoare.

220 — Studiul *teoretic* dedă pe individ a considera legea şi nu faptul izolat ; educaţia îl învaţă a se ţine numai după principiu şi nu după întîmplarea individuală. *(Dizertaţiunea „Pentru ce limba latină...“*, 1863)

221 — O ştiinţă nu a mai făcut din antichitate nici un fel de progres : *istoria ;* deşi era chemată să-l facă. De aceea ea este propriu-zis la fel de puţin ştiinţă ca şi în antichitate. Istoria este în prezent o amintire a unor fapte individuale, în cazuri deosebite, a corelării lor întîmplătoare în succesiunea timpului. Idealul este însă acesta : în acelaşi fel în care tragedia a 2 oameni (chiar dacă ei nu au existat) şi demonstrează că, dacă ei sînt *astfel* alcătuiţi, va avea loc cu necesitate *acest* conflict între ei ; tot astfel istoria trebuie să stabilească 2 popoare şi să studieze astfel natura lor încît să vestească în mod aprioric şi cu necesitate istoria lor.

Desigur, acesta este un ideal. Dar trebuie să încercăm totuşi a-l realiza măcar pe jumătate, ceea ce nu s-a întîmplat nicicum. O ingeniozitate stupidă este cheltuită pentru consemnarea unor fapte brute.

222 — Cercetătorul istoriei este ca un tribunal sau ca un judecător care judecă singur. El judecă în permanenţă oa-

meni individuali. Şi nici măcar ca un judecător al epocii moderne, ci ca unul din 451 î.e.n., un judecător fără lege[52]. (*Aforisme*, 1865)

223 — Dacă aş publica eu ca fiind ale mele, excelentele aforisme, rimate sau în proză, ale lui Goethe, ele nu ar suscita nici o atenţie şi nu ar face nici o impresie. Însă întrucît sînt de Goethe... *Dar aceasta pe bună dreptate*. Căci întîi trebuie ca cineva să fi realizat un întreg — dintr-o bucată — ceva unitar şi desăvîrşit în sine, fie operă de artă, fie operă ştiinţifică, pentru ca apoi abia să acorde încredere aforismului său. Abia în *totalitatea* din care provine stă valoarea unei opinii singulare, în conexiunea logică a întregii concepţii despre lume. În aceasta constă semnificaţia filozofică a chestiunii. Cum am putea şti altfel dacă o opinie aforistică este adevărată sau falsă ? „Nu există altă falsitate decît contradicţia“ — dar tocmai aceasta din urmă nu poate fi constatată niciodată în mod singular ci numai în raport cu totalitatea. (*Aforisme*, 1865)

224 — Să iubeşti ştiinţa pentru ea însăşi — ce experienţă trebuie să fi făcut omul, pînă a căutat consolare în această propoziţie. (*Aforisme*, 1866)

225 — În foile organului se comprimă aerul şi, năvălind prin diferitele ţevi, deşteaptă fiecăruia sonul ei particular. Din acest son se poate oare cunoaşte natura proprie a aerului ascuns ?

Asemenea ţevi sînt sensurile noastre pentru perceperea lumii. Universul se precipită în minte prin sensuri, îl vedem, îl pipăim, îl auzim, îl gustăm, îi percepem ardoarea. Dar el în sine însuşi ce este ? Şi fără noi ar putea fi ?

226 — Atacă o ţară lipsită de comunicări : oraş după oraş o poţi cuceri, căci fiecare rămîne izolat şi nu poate primi de la celelalte un grabnic ajutor.

Tot aşa sînt de slabe cunoştinţele fără sistem. *(Aforisme,* 1868, 1892)

227 — Adîncirea în speculaţii abstracte şi generale deschide spiritului omenesc un orizont larg, îi dă un punct de vedere cît mai înalt şi, prin urmare, o perspectivă cît mai depărtată. Acest studiu este cu atît mai însemnat cu cît el înlesneşte orice studiu pozitiv, luminînd sfera oricărei cercetări practice şi speciale.

228 — În filozofie, să ne ferim ca de foc de cuvinte cu multe înţelesuri, să ne ferim de fraze lustruite.

229 — Puţinul hatîr, discreditarea ce ştiinţele filozofice întîmpină în lume provine de la uşurinţa cu care nişte capete deşerte şi nechemate s-au jucat cu aceste ştiinţe.

230 — Nimic mai uşor decît a vorbi savant şi a nu spune nimic.

231 — Datoria unui om onest cînd face ştiinţă este să nu afirme nimic dacă nu e convins, să nu se lase îmbrîncit de patima zvonului pe făgaşul afirmării neîntemeiate [53]. *(Prelegeri de logică,* 1880)

232 — Cu ce drept se afirmă că necunoscutele de azi, că ixurile minţii omeneşti nu vor fi mîine cunoştinţe limpezi şi luminate principiuri cucerite şi stabilite în mod neîndoios ?

Dacă am admite limita cunoştinţelor şi neputinţa de a trece în domeniul ştiinţei ceea ce e astăzi metafizic, atunci ar trebui să ne negăm legea evoluţiei [...]. Problemele cele mai grele de acum cîteva veacuri sînt cunoştinţe pe care le învaţă copiii începători la şcoală sau care aleargă din gură în gură. Tot astfel întrebările metafizice [...] vor ajunge mîine cunoştinţe limpezi şi de domeniu comun. *(Darwinismul în progresul intelectual,* 1883)

233 — Între adevărata ştiinţă şi viaţa practică nu poate fi niciodată antagonism, ci trebuie să fie, din contră, o continuă înlesnire reciprocă. *(Din experienţă,* 1888)

234 — Filozofia nu se prezintă ca şi o ştiinţă exactă, în care să se fi adunat după vremuri, un şir de adevăruri fundamentale şi asigurate, încît peste ele mai departe să poţi edifica alte adevăruri. Pe cînd matematicele, fizica, chimia, într-un cuvînt ştiinţele exacte, înaintează şi se perfecţionează fără încetare, în filozofie din contră, toate sînt în controversă. Orice nou sistem de filozofie trebuie să înceapă tot de-a capo, tot de la rediscutarea a chiar fundamentelor pure.

De la Aristoteles, logica n-a dat cu un pas îndărăt ; în operele sale nu e o regulă de silogism, nu e o axiomă logică care să nu fie şi astăzi tot atît de incontestabilă pentru noi modernii, după cum era în antichitate şi pentru greci. Acelaşi principiu de certitudine îl au şi matematicile ; probabil trecînd şi ele la început printr-o epocă de incertitudine, astăzi matematicile sînt o ştiinţă pozitivă. Tot astfel şi cu fizica : o grămădire de ipoteze înainte de Galileu, azi o acumulare de adevăruri sigure şi pe temeiul lor, alte adevăruri se descopăr din zi în zi. Acum că tabla înmulţirei s-ar datori lui

Pitagora sau altuia, că logaritmii au fost introduși în matematici de scoțianul Neper, aceasta nici nu are a face cu însăși esența științei. Nimeni nu vorbește astăzi de aritmetica lui Arhimede sau de fizica lui Gay-Lussac.

Nu tot astfel e filozofia. Relevarea personalității intelectuale e un punct esențial pentru înțelegerea și explicarea unui sistem filozofic. E cu neputință să-ți dai seama de filozofie, fără ca încă de la început, să nu fii silit a vorbi și să auzi vorbindu-se de filozofia lui Socrate, ori a lui Platon. Aristoteles, Kant, Mill, Spencer, Comte sînt intimi legați de opera lor filozofică. Așa a fost în antichitate, tot așa stau lucrurile și astăzi. Cîte sisteme, tot atîtea soluțiuni.

Pentru ce dar atîta certitudine în celelalte științe [...] atîta incertitudine în filozofie ? Pentru ce atîtea soluțiuni, și într-o așa de mare diversitate, cînd e vorba de filozofie ? Pentru că, în deosebire de filozofie, toate științele exacte se ocupă numai de cîte un obiect singuratic al manifestării fenomenelor în univers.

Dar atunci, care e interesul doctrinei filozofice ? Ce mai poate însemna filozofia pentru cercetările științifice ?

Secolul nostru îmbătrînind, devine, aceasta e netăgăduit, din ce în ce mai pozitiv. Sîntem în vîrsta de aur a științelor exacte și a industriei și în vîrsta de fier a filozofiei. Fapte, rezultate materiale, aplicațiuni folositoare, iată ce se cere peste tot locul. În mijlocul acestui curent empiric însă, în care ne zbatem fără a-i putea pune vreo stavilă, sînt toate acestea, chiar pentru spiritele cele mai răzvrătite cercetărilor speculative, momente de criză, de neliniște sufletească, cînd te întrebi : dar unde tinde toată această sumă de cercetări ? Unde e punctul de întîlnire comun al acestei întregi activități intelectuale, care împinge omenirea cel puțin în capetele ei cele mai alese, să conducă și să augumenteze mai departe

tot acest aparat ştiinţific ? În sfîrşit : Ce sînt ? Unde merg ? Cum se vor sfîrşi toate acestea ? Ei bine, nici una din ştiinţele pozitive nu e în stare să dea răspuns la aceste întrebări generale şi fireşti.

Odată cu aceasta, s-a deşteptat şi veşnica căutare după răspuns la o altă întrebare care caracterizează firea omenească. În deosebire de animale, noi ne-am creat o lume, o putem numi fictivă, deasupra lumii reale externe, o lume de cugetări ale noastre, căreia poate să-i corespunză dar poate să nu-i corespunză o realitate materială externă şi, ceea ce e mai caracteristic, avem această putinţă dată în armonizarea noastră cerebrală, de a ne construi dincolo de lumea sensibilă a prezentului, edificiul ideal al unei lumi ce nu există, în care cu toate acestea, toţi căutăm a arunca o mare parte din ceea ce gîndim şi din ceea ce dorim, lumea viitorului. Din acest punct de vedere, a avut drept să zică Platon, că omul nu e o plantă de pămînt, ci o plantă din cer, căci viaţa prezentului care pînă mai adineaori era totul, nu mai e decît o zi, o oră, un minut, faţă de nemărginitul orizont al acestei lumi ce nu e încă, dar veşnic va fi.

Ceea ce apoi, dă acestor întrebări inerente firei omeneşti, un înţeles şi mai serios şi mai acut, e faptul că omul e înzestrat cu o sensibilitate mult mai mare decît celelalte fiinţe vieţuitoare. Stările cele mai bogate în mişcarea sensibilă, în emoţiune, nu sînt cele care se adresează la o suferinţă sau o plăcere fizică, ci o mare parte, la suferinţe şi plăceri oarecum imaginare, intelectuale în viitor. Ce gîndeşte porumbelul în ghearele eretelui ? Ce gîndeşte cerbul rănit cînd se duce să moară abătut în vreun colţ ? Ce îşi zice pasărea în zilele de lipsă şi de frig ale unei ierni îndelungate ? Cine ştie ? Fără îndoială îşi suferă pasiv soarta ; suferă şi nu cugetă. Sau mai bine zis, căci şi aceasta e un

fel de filozofie mută, animalul nu crede decît în el însuşi ; dacă ar putea să respingă departe de dînsul această suferinţă, dar nu poate şi, absorbit cu totul de durerea momentului, fără a adăuga chinului prezent teama pentru viitor, se culcă şi moare. Nu e tot astfel şi cu omul. Sub lovitura durerei momentului, îşi recheamă durerile trecutului, dă tuturor acestor suferinţe un acelaşi nume şi prin aceasta, şi chiar în aceasta i se pare că vede acţiunea unei aceleiaşi puteri, unei aceleiaşi legi. Se teme în viitor de loviturile acestei fiinţe care l-a făcut să sufere în trecut şi ca şi cum ar avea veşnic un vrăjmaş în faţă-i, el îşi eternizează durerea prin această sinteză sau concepţiune răsunătoare a unei felurite mulţimi de fenomene.

Şi cînd mai vezi apoi cît e de slabă şi supusă pieirei existenţa omenească, cînd vezi că totul e clădit pe nisip şi în voia vîntului, că tot ce încerci, tot ce produci e condamnat de a fi veşnic întrerupt prin moarte, această supremă ironie a lucrurilor, întrebarea : dar spre ce tinde toată această ostenire, toată această încordare a inteligenţei omeneşti ? cîştigă deodată o importanţă practică foarte dureroasă.

235 — Era filozofiei hipotetice însă a trecut, filozofia ştiinţifică e filozofia timpului nostru. Ea se deosebeşte de cea dintîi, cel puţin atît cît ştiinţa exactă se deosebeşte de cunoştinţele confuze, nesigure şi contradictorii ce o precedau. În această fază, din cunoştinţele pe deplin ştiinţifice, pozitivate ca să zicem astfel, se va deduce un punct de vedere general, întemeiat pe fapte şi raporturi verificate. Va fi o funcţiune complexă a sumei de cunoştinţi cîştigate într-o epocă dată şi a celorlalte condiţiuni de civilizaţiune. Aşezată pe ciclul complet al ştiinţelor în care nu se confundă, nici

[nu] formează vreo parte anumită, ea va rămîne o *sinteză superioară*, un fel de *conştiinţă ştiinţifică*, întrunind membrele risipite, *membra disjecta*, ale ştiinţei într-un tot comprehensiv şi inteligibil. *Filozoful e dar o inteligenţă eroică pe care îl atrage necunoscutul şi inaccesibilul ; plin de ambiţiune sublimă, el încearcă prin cugetarea sa să refacă universul.* În acelaşi timp însă, şi aici îi stă originalitatea şi puterea, el trebuie să ţină seamă în această a lui lucrare, de toate cunoştinţele speciale ale epocii şi a întemeia pe procedurile cele mai riguroase ale ştiinţei, legitimitatea generalizaţiunilor sale cele mai vaste. Prin aceasta numai filozofia e ceea ce trebuie să fie, expresiunea cea mai completă a spiritului omenesc la un moment dat al dezvoltării sale. (*Inaugurarea cursului...*, 1889)

236 — Plăcerea şi durerea pot să fie fizice, fericirea şi nefericirea sînt intelectuale, stafii ale creerilor, şoptirile misterioase din scoica marină. (*Aforisme*, 1892)

237 — De la un filozof al cărui sistem vrea să explice adevărul lumii externe şi interne, trebuie să cerem în prima linie realizarea acestui sistem în propria sa viaţă externă şi internă. (Sched. acad., 1905)

(Vezi şi capitolele : ***om şi omenie, adevăr, religie şi divinitate, cultură şi civilizaţie, înţelepciunea în viaţă, ideal***)

XI

DESPRE ADEVĂR[54]

238 — Fiecare adevăr pe care îl descoperim este o oglindă netulburată care împrumută ceva din strălucirea ei şi celor din jur, înainte de a le reflecta imaginea. Atraşi de tot ce străluceşte, oamenii de rînd se adună, privesc în oglindă din depărtare, iar tocmai în centrul strălucirii zăresc, pe jumătate ascunsă în fund, o imagine înfricoşătoare, sinistră şi ceţoasă. Cuprinşi de groază şi repulsie, ei îşi întorc privirea de la oglindă şi o învinuiesc pe ea, învăluind în acelaşi simţămînt de ură şi oglinda şi strălucirea ei. Ceea ce i-a înspăimîntat a fost doar răsfrîngerea propriei lor nimicnicii !

239 — Celui al cărui singur scop este cunoaşterea ştiinţifică nu-i pasă de primejdii subiective, nici de faptul că prăpastia dintre el şi ceilalţi se întunecă şi se adînceşte pe măsură ce el se înalţă ; nu procedează în mod arbitrar, nu păşeşte şovăitor ; simte nevoia să străbată puntea înaltă şi luminoasă a necesităţii, aruncată peste abis şi susţinută de-a pururea de sorite structurate raţional ; simte nevoia de a atinge piscul adevărului, singurul lăcaş în care se închină. Căci nu cele considerate sfinte sînt pentru el adevărul, ci adevărul îi este sfînt. *(Consideraţii filozofice*, 1860)

240 — *Nu fără lupte grele poţi rupe roadele din pomul cunoştinţei, şi îndărătul fiecărui adevăr la care ai ajuns laşi o iluzie pierdută* [55].

241 — Este bine să nu cauţi înapoi, nici împrejur, ci, păşind înainte, să-ţi păstrezi încrederea că *progresul adevărului trebuie* să se facă şi că formula lui este aceasta : mulţi din cei ce astăzi sînt în rătăcire vor veni mîine pe calea adevărului, dar nici unul din cei ce au înţeles o dată adevărul nu se va mai întoarce la vechile erori. (*Observări polemice*, 1869)

242 — Numai în totalitate, se dovedeşte adevărul. (*Aforisme*, 1880)

243 — Ceea ce împiedecă atîţia oameni, de altminteri inteligenţi, de a vedea bine, de a gîndi adevărat şi de a scrie frumos şi ceea ce îi condamnă să rămîie totdeauna mediocri este tocmai mărginirea personalităţii lor la interese exclusiv individuale. Prin negura egoismului nu străbate lumina adevărului, nici căldura frumosului.

244 — Adevărat este pentru capul mediocru ceea ce s-a obişnuit să primească ca adevărat, în acest obicei îşi află îndestularea lui şi orice noutate îi apare ca un duşman al liniştii lui sufleteşti. Împotrivit la orice nouă încordare a inteligenţei, nedeprins şi nevolnic la munca intelectuală de a supune unei perpetue examinări fundamentul părerilor sale, el îşi are cercul inteligenţei închis, se opune noului adevăr şi, făcînd aceasta, crede chiar că are în sine o mişcare în folosul inteligenţei, pe cînd, în fapt, nu are decît acea re-

zistență a inerției care stăpînește elementele intelectuale, ca și pe cele fizice.

245 — Orice adevăr este o formulare mai clară a regulilor nestrămutate, care sînt însuși fundamentul universului, și corespunde direcțiunii veșnice a inteligenței omenești spre întinderea cunoștințelor și sporirea condițiilor binelui general [56]. *(Despre progresul adevărului...* 1883)

246 — Nimic nu este mai greu în lume decît a înțelege pe altul, și iarăși fără a-l înțelege este peste putință să-l convingi. A înțelege pe altul însă însemnează a avea sau a fi avut în sine o parte identică sau analoagă cu gîndirea lui; cine nu a avut aceasta îi rămîne străin.

De aceea, adevărații luptători pentru progres sînt cei ce-au împărtășit ei înșiși mai înainte vechea eroare și au găsit în chiar dezvoltarea lor internă argumentele pentru noul adevăr. Cu aceste argumente sînt acum în stare să adapteze adevărul la gradul și la felul de inteligență al celorlalți.

247 — Apa a trecut, pietrele au rămas și din piatră în piatră pășește adevărul spre viitorul său nemărginit. *(Despre progresul adevărului...*, 1883)

248 — În lupta ce am întreprins cîțiva dintre noi, adică în nestrămutata hotărîre de a pune *adevărul* mai presus de toate și de a-l căuta și spune, nu cu fraze de chauvinism ci cu deplina stăpînire a aparatului științific occidental și conform regulilor lui bine păzite, în această luptă de cea mai mare însemnătate pentru întemeierea adevăratei culturi intelectuale în națiunea noastră, trebuie să strîngem rîndurile. *(Scrisoare către D. Onciul,* 1885)

249 — Mai ales cînd propriile idei sînt puţine, combaterea ideilor altora devine îndeletnicirea de căpetenie şi este atunci ademenită să fie şi violentă ; tăria cuvintelor vrea să acopere slăbiciunea argumentelor.

250 — Mărturiseşte-ţi singur eroarea, chiar dacă nu a văzut-o altul ; iar dacă a văzut-o înainte de tine, recunoaşte-o fără rezervă ; căci orice discuţie cinstită nu poate avea alt scop decît adevărul. *(Contraziceri ?* 1892)

251 — Sub *speciae aeternitatis* trebuiesc tratate ideile. *(Scrisoare către M. Dragomirescu,* iunie 1893)

252 — Adevărul, oricît de puţin favorabil ne-ar putea fi, trebuie spus cu toată sinceritatea, îndată ce este întemeiat *(În chestia poeziei populare,* 1909)

253 — Întîia datorie în luptă e de a cunoaşte pe adversar. Priveşte-l ca pe un colaborator care îţi ajută la ***elucidarea adevărului.*** Ţinta nu e învingerea [adversarului], ci ***aflarea adevărului.*** (G. Vîslan, *Titu Maiorescu îndrumător al tineretului,* 1910)

(Vezi şi capitolele : ***filozofie şi ştiinţă, educaţie, religie şi divinitate, moarte şi nemurire, om şi umanism, cultură şi civilizaţie)***

XII

DESPRE CULTURĂ, CIVILIZAȚIE ȘI PROGRES [57]

254 — Se spune adesea că oamenii inculți dau dovadă de mai mult sentiment decît cei învățați, că erudiția alterează viața afectivă etc. Oamenii fără cultură nu pot da dovadă de mai mult sentiment decît cei învățați ; pot însă nutri simțăminte mai profunde. Cei inculți sînt unilaterali, nu dispun de serii felurite de reprezentări ; din această cauză, sufletul lor cunoaște mai puține opoziții, oferind mai rar prilej de rezistență, vrajbă și sentiment. Dacă însă seria unilaterală de reprezentări pe care o au se lovește de o opoziție puternică, lupta și sentimentul le vor stăpîni într-adevăr tot sufletul și exercita o acțiune cu atît mai adîncă și dăinuitoare cu cît aceste suflete sînt mai inculte, adică mișcate de reprezentări mai puțin felurite. Fenomenul acesta se produce însă cu atît mai rar cu cît psihicul este mai puțin evoluat.

Dobîndirea unor cunoștințe mai bogate în domenii variate face posibilă apariția contrastelor și sentimentelor, cu riscul ca, odată născut, sentimentul să fie refulat curînd de către alte reprezentări. În sufletul omului cult, deci multilateral, se nasc sentimente variate și ele se nasc mai des ; sufletul celui incult este mișcat rar, dar încearcă simțăminte

cu atît mai profunde. (Considerațiile noastre se întemeiază pe raporturile simple menționate mai sus ; împrejurări speciale modifică desigur procesele psihice.)

255 — Fapt surprinzător și demn de plîns, oamenii cu simțăminte puternice (numiți pe nedrept sentimentali, căci, în cazul lor nu se poate vorbi de bogăția, ci numai de puterea sentimentelor) sînt considerați de multă lume, mai ales de femei, ca superiori celor cu mai vastă cultură, și ne complacem în a sublinia contrastul izbitor dintre „sentiment" sau „inimă" și „rațiune" sau „cerebralitate". Uităm însă că sentimentele atotstăpînitoare — oricît de pozitiv s-ar manifesta ele ca dragoste, de pildă, sau entuziasm — au efecte cu atît mai înfricoșătoare atunci cînd apar ca negare a acestora — ură sau fanatism. Viața psihică evoluată și demnă de respect apare numai acolo unde sentimentul merge mînă în mînă cu rațiunea și se lasă călăuzit de ea. *(Considerații filozofice,* 1860)

256 — „Descoperirea lui Columb are însemnătatea că o nouă putere geografică a lumii se introduce în istorie ; lumea maritimă sau principiul oceanic și popoarele se desleagă prin aceasta întîia oară de principiul thalassic sau de marea mediteraneană. Cultura neoeuropeană pleacă acum din ținutul thallassic ; părăsind popoarele romanice ale Europei : Italia, Spania, Portugalia, ea se așează în țările oceanice, la popoarele germanice. Spațiul culturii moderne devine acum Franța, Olanda, Anglia și Germania ; acestea sînt țările care aparțin în parte sau cu totul lumii maritime atlantice".

Cît de ușor se pot face asemenea reflecții ! Cît de ingenios și plăcut e să împachetezi cu o singură lovitură popoare întregi și epoci ale istoriei într-o cutioară de jucărie con-

struită după toate regulile și împodobită frumos. Și totuși cît de inadmisibile și false sînt aceste reflecții față de realitatea impunătoare. Probabil de pe timpul hegelianilor a devenit așa de simpatică ideea că civilzația se îndepărtează tot mai mult de cel dintîi leagăn al ei, din Asia, și că se mișcă spre America. Poetul Platen spune clar în poezia sa *Spiritul lui Columb* : „Istoria lumii zboară către Apus". Această părere superficială poate își are explicația și în lipsa de participare la eforturile vitale ale popoarelor din spațiile estice. Se spune doar și așa că țările estice sînt o ramură care se veștejește. Civilizația o reprezintă germanismul. Făcînd abstracție de interesul adevărului în sine, dintr-un interes național trebuie să mă ridic împotriva acestei concepții și anume din două puncte de vedere, care sînt hotărîtoare, unul factice, altul etic.

Punctul de vedere al realității : deși cultura s-a răspîndit de mult spre vest, totuși răsăritul se mișcă și tocmai în timpul din urmă într-o măsură mai mare. Abia au trecut treizeci de ani în 1861, de cînd Grecia și-a repetat epoca eroică dinainte de Christos și și-a dobîndit libertatea. N-a trecut nici un an de cînd Rusia a făcut un mare pas spre cultură, iar Ungaria luptă încă pentru formația statală și civilizație. Departe de a fi mutat centrul vieții europene către Oceanul Atlantic, descoperirea Americii este un argument tocmai împotriva părerii lui Kuno Fischer. Exact pe timpul cînd, după această concepție, cultura trebuia să plece din Apus, exact atunci vedem Italia pășind în fruntea culturii europene, prin faptul că întemeiază arena politicii moderne ; exact atunci, mai departe, în Răsărit, se ridică muhamedanismul ca putere căreia i se poate rezista, și face să reînvie noțiunea imperialismului mondial dinainte de Christos. Iar astăzi ? cînd America în culmea ideii de republică începe să se clatine,

apare iarăşi Italia care realizează cu mare vigoare principiul naţionalităţii şi se situează astfel în fruntea culturii moderne. Aşadar, în ceea ce priveşte punctul de vedere al realităţilor, se pot cita tot atîtea argumente pro cît şi contra amintitei concepţii de filozofie a istoriei.

Pentru scrutarea acestei concepţii, se impune însă şi un punct de vedere mai înalt, cel etic, cel cu adevărat uman. Cea mai frumoasă înflorire a culturii moderne se vădeşte prin caracterul ei general, care nici într-un caz nu se poate confunda cu cosmopolitismul. De acum înainte, nu mai este cu putinţă ca o cultură existentă să se piardă, pentru a face loc alteia. În lumea spiritului, toate convieţuiesc în pace lîngă olaltă. Să nu se uite că în vremurile trecute, trecerea de la o treaptă a culturii la alta a însemnat totdeauna forţă brutală. Astfel, în latura negativă, prăbuşirea antichităţii înseamnă migraţiunea popoarelor, prăbuşirea evului mediu — războiul religios protestant. Dar asemenea nimicire în zilele noastre nu mai este permisă, dacă vrem să fi făcut progres în ideea de umanitate. Cultura trebuie să se impună pe căi de spiritualitate multilaterală, nu prin violenţă universală. Precum în viaţa individului acea educaţie va fi cea mai bună care-l va ajuta să treacă peste toate vicisitudinile cu claritate spirituală netulburată, tot aşa pentru omenire cea mai bună cultură va fi aceea care va supravieţui evenimentelor istorice. Aşadar, Orientul nu apune, fără putinţă de a fi salvat, dacă Occidentul înfloreşte, ci razele pătrund necontenit, pe cînd soarele rămîne stea fixă. (*Aforisme etice*, 1862)

257 — Tot ceea ce este început cu seriozitate iese bine, deci merge bine ; bineînţeles nu pentru copiii care îşi închipuie

că civilizaţia trebuie înghiţită cu lingura în trei ani. Moartea individului, viaţa cauzei. Abia în 20—30 de ani va da primul germene, *dar cu siguranţă. (Epistolar,* februarie 1862)

258 — Secolul XIX se va numi în istorie, cu drept cuvînt, secolul naţionalităţilor. În el s-a lămurit şi se realizează ideea că popoarele sînt chemate a se întări în cercuri etnografice, deosebindu-şi fiecare misiunea istorică după propria sa natură. Pe lîngă tezaurul comun al popoarelor civilizate, mai are fiecare tărîmul său aparte, în care îşi dezvoltă în mod special individualitatea şi, separîndu-se aici de toate celelalte, îşi constituie naţionalitatea sa. Astfel, se cere ca poporul modern să aibă o formă de stat naţională, şi mai ales o literatură şi o limbă naţională. (*Scrierea 1. române,* 1866)

259 — Nu sabia ci pana susţine popoarele.

260 — Care popor este liber ? Cel ce recunoaşte cercul de suveranitate a individului faţă de oricine, fie un rege, fie o majoritate.

261 — Între un diamant şi o grămadă de pietriş cui i-ar fi alegerea grea ? Aşa între aprobarea unui om cuminte şi aplausele zgomotoase ale mulţimii.

262 — Fotografii din oraşele cele mari au locuinţa împărţită. Jos, la catul întîi, e casa lor privată : element teluric, gospodărie, strigăt de copii. Sus, la catul al cincilea, se află salonul de sticlă pentru lucrarea fotografică : transparent, la aer liber, plin de razele luminii.

Clădească-şi fiecine deasupra vieții de toate zilele catul al cincilea ! (*Aforisme,* 1868 : reluat și reformulat în 1880, 1892)

263 — O împărţire marcantă a oamenilor de talent este acea în critici şi contemplativi ; cei dintîi produc ştiinţa, ceilalţi arta frumoasă. (*Aforisme,* 1868)

264 — Ceea ce are valoare se arată la prima înfăţişare, în meritul său şi nu are trebuinţă de indulgenţă, căci nu este bun numai pentru noi şi deocamdată ci pentru toţi şi pentru totdeauna.

265 — Cu o cultură falsă nu poate trăi un popor şi dacă stăruieşte în ea, atunci dă un exemplu mai mult pentru vechea lege a Istoriei : că în lupta între o civilizaţie adevărată şi între o naţiune rezistentă, se nimiceşte naţiunea dar niciodată adevărul (*În contra direcţiei de astăzi,* 1868)

266 — Uşoară sau nu, critica a fost şi va rămîne o lucrare necesară în viaţa publică a unui popor. Înţelegerea răului este o parte a îndreptării.

267 — Oare din starea imperfectă a unei epoci, poporul s-a ridicat luîndu-şi imperfecţiunea, sau s-a ridicat criticînd răul pentru a prepara binele ? Din momentul în care se recunoaşte că sîntem în tranziţie, din acel moment se recunoaşte legitimitatea criticii şi se osîndeşte lenevirea, care aşteaptă binele în viitor fără nici o luptă, în care văzînd răul, îl măguleşte cu speranţa că se va îndrepta de la sine. De la sine nu se îndreaptă nimic în capetele unei generaţii ; căci orice cultură este rezultatul unei lucrări încordate a inteligenţei

libere, şi datoria de a afla adevărul şi de a combate eroarea se impune fără șovăire fiecărui om, care nu se mulțumeşte cu existența sa privată de toate zilele, ci mai are o coardă în sine, ce răsună la fericirea şi nefericirea națiunii din care s-a născut.

268 — Dacă istoria scrisă admite explicări, adevărul de realizat nu admite tranzacțiuni. El neagă eroarea absolut, oricare ar fi motivele ei, precum se neagă în dezvoltarea omenirii orice popor care nu a ştiut să-şi însuşească elementele de cultură în timpul priincios.

Prin urmare, din aceea că o stare de lucruri se poate explica istoriceşte nu rezultă că se poate justifica, şi numai prin o raționare sofistică s-ar aduce de aici un argument în contra criticii.

269 — Un început de cultură, în orice ram al ei s-ar întîmpla, trebuie să cuprindă întîi ceva ce nu a fost pînă atunci în viața publică a acelui popor, dar al doilea, totodată ceva ce poate servi de fundament pentru o clădire şi urmare mai departe. Numai cu aceste două elemente este un început. Dar pentru ca această continuare în viitor să se întîmple, începutul cel mic la întindere a trebuit să fie mare prin adevărul ce-l cuprinde, prin valoarea energică ce-i dă putere de a rezista şi, biruind greutăţile timpului, a produce șirul neîntrerupt de forme noi de viață. *(Observări polemice,* 1869)

270 — Cultura a început după ce s-a acumulat un prisos însemnat de bogăţie materială, cînd o parte de indivizi, scăpaţi de nevoia de a-şi agonisi, cu mîinile lor, propria existenţă, sînt împinși a da altă expresie puterii vitale ce fierbe în ei. *(Convorbiri literare,* 1871)

271 — Îndată ce în apropierea unui popor se află o cultură mai înaltă, ea înrîurește cu necesitate asupra lui. Căci unul din semnele înălțimii culturii este tocmai de a părăsi cercul mărginit al intereselor mai individuale și, fără a pierde elementul național, de a descoperi totuși și de a formula idei pentru omenirea întreagă. Aflarea și realizarea lor a fost de multe ori rezultatul experiențelor celor mai dureroase ; dar jertfa odată adusă, ele se revarsă acum asupra omenirii și o cheamă a se împărtăși de binefacerea lor îmbelșugată. La această chemare nu te poți împotrivi : a se uni în principiile de cultură este soarta *neapărată* a fiecărui popor european. Întrebarea este numai dacă o poate face ca un soț de asemenea, sau ca un rob supus ; dacă o poate face scăpîndu-și și întărindu-și neatîrnarea națională sau plecîndu-se sub puterea străină. Și această întrebare se dezleagă numai prin energia vieții intelectuale și economice a poporului, prin bunăvoința și iuțeala de a înțelege și de a-și asimila cultura în activitate potrivită.

272 — Românii, anticipînd formele unei culturi prea înalte, au pierdut dreptul de a comite greșeli nepedepsite și, depărtați din starea mai normală a dezvoltării treptate, pentru noi etatea de aur a patriarhatului literar și științific a dispărut. Critica, fie și amară, numai să fie dreaptă, este un element neapărat al susținerii propășirii noastre, și cu orice jertfe și în mijlocul oricăror ruine trebuie împlîntat semnul adevărului. *(Direcția nouă,* 1872)

273 — Tot ce e de valoare trebuie să fie gîndit și săvîrșit în mod *original,* în orice țară, mai ales cînd e vorba de a aduce într-o țară mai puțin cultivată cultura superioară a alteia. Traduceri, locuri comune searbede, deși ar fi locuri

comune numai în țara cultă și lucruri noi pentru cea incultă, n-au nici un efect și sînt deci pierdere de vreme păgubitoare.

Pentru ce ? Pentru că orice noțiune (și într-asta se rezumă așa-zisa cultură) este o formulă abstractă care nu mai are nici un înțeles cînd îi lipsește intuiția premergătoare. Pentru un om care și-a făcut educația într-o țară mai cultă, problema, cînd e vorba de activitatea sa într-o țară mai puțin cultă, sună așa : Cu care domeniu dintre cele ce există de fapt în această țară trebuie să faci legătura, pentru ca elementele sale intuitive să fie grupate spre abstragerea muncii de cultură generală mai înaltă ? — Aceasta însă este o muncă *originală*, scoasă din izvorul străvechi al intuiției. (*Însemnări zilnice*, decembrie 1872)

274 — Poporul român, de cîteva decenii, se află inundat sub formele nenumărate ale civilizației apusene. Pentru el este astăzi o condiție de existență de a rezorbi din această inundare tot ce poate fi folositor spre înrodirea pămîntului său.

Un singur mijloc ne este dat aici : munca cinstită ; și clasele cele culte, cărora în prima linie le este încredințată introducerea nouălor forme în viața reală, sînt cele dintîi chemate la acea muncă cinstită. Cu încordarea tuturor puterilor, trebuie fiecare din noi să lucreze în sfera ce și-a ales-o ; fie ea oricît de mică, numai lucrul să fie făcut în conștiință.

Într-o asemenea situație, *trebuie să ne ferim mai ales de un pericol : de fraza goală, de iluzia că formele deșerte pot ținea locul fondului solid, și acest pericol este tot așa de mare în literatură ca și în politică.* (s.n.)

Lupta în contra lui ne pare a fi misiunea principală a criticei române. Fără îndoială, ea nu va fi niciodată în stare să stîrpească cu desăvîrșire fraza goală și acea iluzie deșartă din viața publică a poporului nostru : se vor găsi totdeauna

oameni cari, exploatînd aparențele ușoare, vor pune nălucirea în locul realității și caricatura în locul ființei adevărate.

Totul este însă ca acestui fel de oameni să nu le fie îngăduit să ocupe locul cel de frunte în mișcarea intelectuală a poporului lor.

Datoria și folosul criticii este aici de a le arăta treapta pe care stau, pentru ca nu cumva încurajarea lor să producă în juna generație ce-i înconjură falsa credință că roadele se pot dobîndi fără muncă și laurii fără merit. *(Răspuns „Revistei Contimporane"*, 1873)

275 — Pătruns de convingerea că orice lege este cu atît mai bună cu cît este mai mult întocmită după trebuințele țării în care se face și că nici o lege străină nu se poate aplica într-un stat fără a cauza o perturbare în dezvoltarea lui normală, am preferat a mă conduce după experiență, fie cît de mărginită, însă dobîndită în chiar țara noastră, decît a alerga la compilări din legislațiile străine. *(Discursuri parl.*, 1873, vol. I)

276 — Puterile unui popor, fie morale, fie materiale, au în orice moment dat o cantitate mărginită. Averea națională a românilor are astăzi o cifră fixă, energia lor intelectuală se află asemenea într-o cîtime fixată. Nu te poți juca nepedepsit cu această sumă a puterilor, cu capitalul întreprinderii de cultură într-un popor. Timpul, averea, tăria morală și agerimea intelectuală ce le întrebuințezi pentru o lucrare de prisos, necum pentru o lucrare greșită, sînt în veci perdute pentru lucrarea cea trebuincioasă și cea adevărată... Ai un singur bloc de marmură : dacă îl întrebuințezi pentru o figură caricată, de unde să mai poți sculpta o Minervă ? *(Critice*, 1874. Prefață. Ultima frază, reluată ca aforism în 1880)

277 — Lucrările mele literare... sînt o critică, adeseori amară, în contra unor direcţiuni în literatură şi în ştiinţa română, pe care le-am crezut primejdioase pentru naţiunea noastră. Căci misiunea cea mare a acestei naţiuni este astăzi de a-şi ocupa un loc în mijlocul popoarelor de cultură ale Europei. O asemenea sarcină însă cere de la oamenii publici o minte aspru disciplinată şi o inimă pururea onestă. Unde asemenea însuşiri lipsesc şi se înlocuiesc prin simulări, acolo este datoria criticii de a lovi răul pentru a pregăti binele. Astfel, acele lucrări au intrat în luptă cu timpul prezent şi, prin urmare, nu puteau avea speranţă decît în viitor. (*Scrisoare, România jună*, ianuarie 1875)

278 — Însemnătatea publicităţii, fie presă liberă, fie dezbatere parlamentară, nu stă atît în binele ce-l poate aduce, cît în răul ce-l împiedică (*Aforisme*, 1892)

279 — Erudiţia unui om care, pentru orice discuţie mai însemnată, aduce o mulţime de autori străini deşteaptă din capul locului îndoiala celor cunoscători ; căci este evident că cel ce împrumută prea mult de la alţii are prea puţin în sine.

280 — Atît oratorul, cît şi retorul şi limbutul au darul vorbirii ; dar oratorul vorbeşte pentru a spune ceva, retorul pentru a se auzi vorbind, limbutul pentru a vorbi. Motivul oratorului este precizarea unei situaţii publice, afirmarea sau combaterea unei idei, convingerea unui auditoriu ; mobilul retorului este dorinţa de a trece de orator sau îngîmfarea erudiţiei, sau încîntarea de sonoritatea propriilor sale cuvinte ; pornirea limbutului este de a se amesteca şi el în vorbă oriunde şi oricum. Pe orator îl stăpîneşte scopul, pe retor

— deșertăciunea, pe guraliv — mîncărimea de limbă. De aceea, oratorul poate avea o valoare permanentă, retorul — numai una trecătoare, limbutul — nici una. *(Oratori, retori,* 1902)

281 — Noi, prin noi înșine trebuie să ne îndreptăm. *(Scrisoare,* A. Holban, ianuarie 1906)

282 — Am auzit multe despre pretinsul meu pesimism ; dar cine mi l-a atribuit nu m-a cunoscut și n-a cunoscut nici pagina în care acum 20 de ani combăteam pesimismul. Eu domnilor, numai pesimist n-am fost niciodată și toată activitatea noastră din Iași dovedește o nețărmurită încredere în vitalitatea și prin urmare în progresul poporului românesc. *(Răspuns...* 1909)

(Vezi și capitolele : *filozofie și știință, om și umanism, înțelepciunea în viață, ideal, adevăr)*

XIII

DESPRE ARTĂ [58]

283 — Pentru mine, artele sînt atît de viu legate între ele, încît aş socoti drept o unilateralitate greşită să tratezi muzica fără a lua în considerare poezia.

De aceea, Wagner, care vrea să reunească strîns cele două arte, m-a interesat în mod nemijlocit. Prin aceasta însă m-a determinat să aplic şi la muzică normele estetice pe care le cunosc precis pentru poezie ; şi în acelaşi timp am dobîndit ferma convingere că întreaga orientare wagneriană este o extremă greşită.

Îţi aduci aminte cuvintele din fruntea studiului despre patetic al lui Schiller : patosul nu este scopul artei, dar ca mijloc este foarte important pentru ea. Iar pe acestea se bazează 3 orientări în dramă, ca şi în muzică. Elementul sentimental-lacrimogen este reprezentat de orientarea gen Birch-Pfeiffer-Kotzebue ; aceasta face din patos scopul artei. Respingerea totală a patosului ca suferinţă fizică şi îngăduirea numai a eroismului — iată drama franceză la Corneille ; aceasta respinge patosul chiar ca mijloc. Dimpotrivă, clasicismul german seduce la Schiller şi Goethe prin admiterea suferinţei fizice drept mijloc pentru a demonstra opoziţia spirituală la aceasta. Este clasic tocmai pentru că se află la mij-

loc între extreme, lucru pe care încă Aristotel îl recunoaşte drept cel mai ales. Pateticului din dramă îi corespunde în muzică melodia, opoziţiei spirituale instrumentaţia în contrapunct şi recitativul. În prima extremă — melodia care gîdilă simţurile — a căzut muzica italiană, în cea de a doua — note care se leagă logic de sensul cuvintelor — Wagner. Ambele sînt deopotrivă false. A admite melodia, dar a face să triumfe asupra melodiei imperiul spiritului este unicul adevăr, cum se manifestă el clasic, bunăoară în uvertura lui *Don Juan*...

284 — Cînd asculţi *Lohengrin* al lui Wagner, ai impresia sublimului, eşti cuprins de respect faţă de marele geniu care a putut crea atîtea, o partitură atît de uriaşă, asculţi aproape cu veneraţie sunetele muzicii sale. Dar tocmai această impresie constituie pentru mine o dovadă că orientarea lui Wagner e greşită. Sublimul se adresează raţiunii şi e prea grav pentru a putea deveni obiect unic al artei. (*Epistolar*, mai 1859)

285 — Sublimul adevăr este în stare să mă înalţe, dar sublimul graţios, acest hibrid estetic, cum este Rinul chiar la Drachenfels, mă apasă, pur şi simplu. Trebuie să crezi în imortalitatea astronomică sau măcar să ai o confirmare actuală nemijlocită ; pe scurt, trebuie să te poţi considera important, altminteri e de nesuportat. Sublimul adevărat mă înalţă sus de tot şi pe deasupra în afară, mi se pare mult în sine şi mă face să mă împac cu el ; acest sublim comod, dimpotrivă, îmi stîrneşte mai întîi ambiţia, apoi însă îmi apare numaidecît prea neînsemnat şi am nevoie de ceva care să-mi dea o satisfacţie omenească. (august 1860, *Epistolar*)

286 — Cunoştinţa cu oameni de ştiinţă prezintă o atracţie decisivă ; aproape că devine o piatră de încercare ; căci aici, realitatea cea mai apropiată, ca şi cea îndepărtată, îşi creează terenul. Dar cu artiştii e altceva. Natura şi arta, dacă le-ai inversa, par să se găsească, şi, pînă să-ţi dai seama, au şi fugit una de alta. Sînt incomensurabile şi de aceea fac o impresie neliniştitoare, ca înţepăturile de ac sau cîntul de harfă. Ba artistul ţi se pare prea bun în comparaţie cu realitatea, ba realitatea ţi se pare prea bună în comparaţie cu arta. (*Ep.* mai 1861)

287 — Prin ce este aşa de binefăcătoare concepţia sănătoasă despre artă ? Prin faptul că omul uită de sine. Ce nefericită fiinţă trebuie să fie omul ! (*Aforisme etice*, 1862)

288 — Artele reprezintă o unitate. Acest lucru poate fi observat în sentimentul estetic ce constituie originea lor. La fiecare impresie plăcută, ce are o determinare ideală, pur obiectivă, simţim o înfiorare a sufletului, care este emoţia estetică primitivă. Aceasta, oricît ar fi ea totdeauna de omogenă, nu se lasă totuşi exprimată decît fie în una, fie în alta dintre arte. Un anume sentiment nu poate fi transpus decît muzical şi, invers, nu poate fi deşteptat decît de muzică ; o altă idee emoţională impulsionează spre poezie ; sentimentul unor raporturi momentane, grandioase, poate fi redat numai pictural, iar statuia încorporează tresărirea unui impuls estetic singular. Dar, întrucît realizează frumosul în general, arta nu ar putea să existe fără toate aceste părţi componente, şi de aici unitatea ei. (*Aforisme*, 28 aprilie 1866, Iaşi.)

289 — Frumosul nu este o idee teoretică, ci o idee învălită şi încorporată în formă sensibilă, şi de aceea cuvîntul poetic

trebuie să-mi reproducă această formă. Noţiunea abstractă „cina cea de taină" poate fi adevărată, dacă îi cunosc relaţiunile esenţiale din istorie, însă pentru aceasta nu este încă frumoasă ; voiesc să fac din ea o operă de artă, trebuie să o încorporez într-o materie sensibilă şi să mi-o deping cu culori într-un tablou (Leonardo da Vinci), sau să o descriu prin cuvinte care să-mi deştepte imagini de sensibilitate adecvate cu obiectul ei. (Klopstock, *Messias)*

290 — Frumoasele arte, şi poezia mai întîi, sînt *repaosul inteligenţei*. În mijlocul fluctuaţiunii perpetue, de care este mişcat acel straniu produs al formaţiunilor animaliere ce se numeşte minte omenească, arta se stabileşte ca un liman de adăpost spre a reda inteligenţei agitate o linişte salutară. Aceasta a fost cauza din care s-a lăţit odinioară poezia între oameni ; aceasta este cauza din care astăzi îşi păstrează valoarea ei nemăsurată pentru fericirea genului omenesc.

291 — În această stare a inteligenţii active, se coboară arta ca o mîngîiere binefăcătoare. Ea prinde atenţia neliniştită şi agitată spre infinit şi înfăţişîndu-i o idee mărginită în forma sensibilă a frumosului, îi dă liniştea contemplativă şi un repaos intelectual. Poezia în special trebuie să ne decline spiritul de la înlănţuirea fără margini a nexului cauzal, să ne manifesteze idei cu început şi cu sfîrşit şi să dea astfel o satisfacţie spiritului omenesc. De aceea, ea este datoare să ne îndrepte spre simţăminte şi pasiuni. Căci tocmai simţămintele şi pasiunile sînt actele de sine stătătoare în viaţa omenească : ele au o naştere şi o terminare pronunţată, au un început simţit şi o catastrofă hotărîtă şi sînt dar obiecte prezentabile sub forma limitată a sensibilităţii.

292 — Tot ce e frumos e adevărat ! Fie. Dar de aici încă nu rezultă că tot ce este adevărat trebuie să fie şi frumos [...] Din multele idei cu realitate ce trec prin capetele omeneşti numai acelea sînt frumoase care, sub vălul unei sensibilităţi adecvate, ne prezintă simţăminte distincte prin forma, intensitatea sau ocaziunea lor. *(Poezia română,* 1867)

293 — *Voltaire a zis-o : le secret d'etre ennuyex c'est de tout dire,* şi dacă prima cerinţă pentru un artist este ca să ştie ce să spună, desigur a doua cerinţă este ca să ştie ce să nu spună. *(Poezia,* 1867)

294 — Ce liberal e Beethoven în orchestraţie ! Tot instrumentul e întrebat să-şi dea părerea şi reproduce pe răspunderea sa ideea principală. Ideea principală cîştigă astfel o varietate de feţe originale, e cînd sublimă, cînd burlescă, cînd tristă şi cînd voioasă, şi în impresia totală rămîne o lume armonică aparte, adevăratul humor al omenirii. *(Aforisme,* 1868 ; reformulat în 1880, în 1892 şi 1908)

295 — În aşa numita *Appassionata* a lui Beethoven (ultima frază face explicabil titlul), în admirabila întîia frază e înfăţişarea clară a unui conflict sufletesc, întocmai ca într-o dramă. Frumoasa şi simpla scurtă melodie care se repetă de vreo 5 ori e ca un principiu raţional moral, pe care Beethoven şi-l pune mereu înainte, pentru potolirea pasionatei agitări. *(Însemnări zilnice,* decembrie 1872)

296 — Arhitectura are mai întîi 2 dimensiuni esenţiale : linia orizontală ca povară, cea verticală ca sprijin. Arcada este o varietate naturală a liniei orizontale şi exprimă aceeaşi viziune a greutăţii, într-o formă lărgită. De aceea, o legătură a

liniilor sale drepte cu curbura pare mai frumoasă. Arhitectura antică nu este frumoasă deoarece este neclară și nenaturală.

Nici greutate (povară) și nici sprijin este triunghiul gotic, în general legătura vîrfurilor cu respectivele direcții elementare ; care și ea lasă, oricum, o impresie perturbatoare, de pildă, cea din portalul domului din Magdenburg, împreună cu vîrful ornamentației interioare a porții. (*Aforisme*, Berlin, iulie 1872)

297 — Era într-o seară lină de mai din anul 1871 ; dar în salonul unde se adunase atîta mulțime de oameni nu se observa frumusețea naturii renăscute : pasiunile politice erau la ordinea zilei și cu cea mai mare încordare se agitau întrebările momentului. În fundul acestei săli, atinsă încă de razele luminilor, se înălța pe un piedestal închis o marmură albă, frumoasă imitare a unei statui antice ; și, pe cînd toți oamenii erau cuprinși de discuțiile lor politice, în mijlocul cuvintelor aprinse, a gesticulărilor vii și a emoțiunii tuturor, în confuzia acestei mișcări țintite spre un singur punct din viața reală — punct trecător, de o importanță peste măsură în prezent, de o nulitate peste măsură în viitor — statuia albă, cu surîsul ei blînd, sta senină deasupra haosului, forma ei trecea neatinsă peste valurile timpului : păstrată în trecut, sigură de viitor, ea își purta înaintea noastră cu o liniște supranaturală viața-i eternă.

298 — Da, în lumea fericită a artei, timpul nu mai are putere și nu mai are înțeles, și cine, înălțat în sfera ei, a știut să plăsmuiască forma frumoasă, acela desigur — dar numai acela — a ajuns pe calea nemuririi. (*Direcția nouă*, 1872)

299 — Mica cutie de bijuterii, Votivkirsche din Viena, de arhitectul Ferstel, e foarte potrivită pentru Viena : stil gotic, frumos, supraîncărcat de ornamente, neevlavios. Neplăcută, nava transversală. Ori încotro priveşti, eşti turburat în direcţia naturală pentru dimensiuni a ochiului. Stilul gotic e nesănătos, pentru că a eliminat greutatea în amăgire, şi aceasta nu-i e permis nici unei arhitecturi. Izbitor sare aceasta în ochi la două modele artificiale. Cînd şezi în Volksgarten, puţintel la dreapta templului lui Theseu, ai vederea asupra acestuia şi asupra Bisericii votive. Aceasta îţi apare ca o jucărie, ca o lucrare în filigran străpunsă de găuri, o chinezerie drăguţă, numai nu operă de arhitectură.

300 — Cererea lui Wagner despre *unitatea* între muzică şi poezie este teoreticeşte greşită. Numai *dispoziţia sufletească* trebuie să fie aceeaşi. Şi şi asta numai la poezii *cunoscute*, căci, deoarece poezia nu poate produce efect în amănut decît numai deşteptînd imagini în fantezie, ea ar fi împiedicată în această lucrare intelectuală prin sunetul muzical care emoţionează ; şi, dimpotrivă, muzica produce un efect numai prin sine însăşi, în urma vibrării fizice. Cîntecele lui Schubert produc efect şi pe violoncel, fără cuvinte. (*Insemnări zilnice*, august 1872.

301 — Există şi un adevăr estetic. Acesta are abateri de la adevărul real şi trebuie să le aibă ; perspectiva e adevărată din punct de vedere al artei şi falsă din punct de vedere real. Chinezii pictează just din punct de vedere real, dar tocmai de aceea fals. (*Insemnări zilnice*, octombrie 1877)

302 — Orice emoţie estetică, fie deşteptată prin sculptură, fie prin poezie, fie prin celelalte arte, face pe omul stăpînit de ea, pe cîtă vreme este stăpînit, să se uite pe sine ca persoană şi să se înalţe în lumea ficţiunii ideale.

303 — Dacă izvorul a tot ce este rău este egoismul şi egoismul exagerat, atunci o stare sufletească în care egoismul este nimicit pentru moment, fiindcă interesele individuale sînt uitate, este o combatere indirectă a răului, şi astfel o înălţare morală. Şi cu cît cineva va fi mai capabil prin dispoziţia sa naturală, cu atît va fi mai întărită în el partea cea mai bună a naturii omeneşti.

304 — Dacă artistul nu este totdeauna capabil de a lucra, ci trebuie să fie inspirat, nici spectatorul nu este în fiecare moment capabil de a primi o impresie estetică ; poate unii nu sînt capabili niciodată ; şi cine la o piesă de teatru nu-şi poate uita grijile sale personale, sau legăturile sale de partid politic, sau catehismul său de morală convenţională, acela să nu se mai amestece în ale artei. *(Comediile-Caragiale*, 1885)

305 — Nu e nimic mai primejdios decît a întemeia o formă statornică pe simţiri trecătoare *(Aforisme,* 1892 şi 1908)

306 — Ce e veşmîntul în sculptură e tropul în poezie. *(Aforisme,* 1892)

307 — Wagner se raportă la Beethoven ca Ibsen la Shakespeare sau ca Byron la Goethe... Byron, Ibsen, Wagner sînt moderni, Shakespeare, Goethe şi Beethoven sînt eterni. *(Scris, către M. Dragomirescu,* decembrie 1893)

(Vezi şi capitolele : *literatură, cultură, filozofie, adevăr)*

XIV

DESPRE LITERATURĂ [59]

308 — Printre particularitățile care-i caracterizează pe istoriografii antichității se numără în primul rînd acel obicei al lor de a nu zugrăvi, de regulă, caracterul unei personalități prin vorbele sale, așa încît, din întregul ce cîștigă nemăsurat în vioiciune, să se închege în fața ochilor cititorului o imagine care să aibă un efect cu atît mai puternic, cu cît poate fi urmărită oarecum închegarea. (*Epistolar*, aprilie 1858)

309 — În alte privințe, am avut un foarte ciudat sentiment la lectura acestei cărți [60]. Am găsit la Goethe, în istoria evoluției lui sufletești, unele trăsături care coincideau foarte mult cu mine, care uneori erau scoase din sufletul meu. Tot astfel și la critica lui *Faust*. Am găsit la Lewes o mulțime din acele conjecturi cu pretenția de a fi ingenioase, pe care și el le numește neroade și pune alături de ele propria lui opinie și felul lui de a vedea, care corespund *în totul* felului meu de a interpreta lucrurile.

Acea luptă a adevăratului spirit spre *mai multă lumină* împotriva vulgarității negatoare a tot ce e superior, luptă pretutindeni împiedicată și totuși necesară, acum am pri-

ceput-o bine. Dar eruditii domni prea învăţaţi nu văd uneori pădurea din cauza mulţilor arbori. (*Însemnări zilnice*, 1858)

310 — Drama reproduce o acţiune. Aceasta însă nu trebuie să-l stimuleze pe erou din afară, ci se cuvine să purceadă firesc din caracterul lui, izvorînd din necesitate. Prin trăsătura aceasta se deosebeşte drama de roman. Ne întrebăm atunci cum poate fi prezentată puterea modelatoare a unui caracter care, după cum am constatat, îşi exercită înrîurirea asupra împrejurărilor. Caracterul este întruchiparea unor principii generale de acţiune. Judecăţile acestea raţionale sînt în general identice cu ele înşişi. Individualizarea unui caracter reiese din modul în care, într-un caz anumit, principiile generale se manifestă ca puternice şi volitive. I se opune atunci o rezistenţă, care îl îndeamnă pe erou la luptă, pricinuindu-i o suferinţă pe care o va stăpîni ; astfel se vor exercita independenţa şi forţa judecăţilor sale generale, ale „principiului său liber", căci forţa se măsoară doar după rezistenţa opusă. Pentru ca un caracter să se poată manifesta, patosul este deci indispensabil. (*Consideraţii filozofice*, 1860)

311 — Cine prin vibraţia sa interioară se simte silit să acorde atenţiune plină de agerime nu numai cuprinsului unei creaţii poetice, ci şi formei acesteia, dă dovadă de substanţial progres în propria sa structură. Şi acest fapt este cu atît mai însemnat, pe cît poetul clasic se deosebeşte cel mai hotărît de diletantul neformat tocmai prin formă. Te minunezi ce influenţă exercită asupra impresiei unei lucrări poetice măsura versului, strofa, anonimaţia, onomatopoezia, vocalizaţia ş.a.m.d.

312 — Unele turnuri de stil, devenite într-un anume timp simplă manieră de a scrie şi mînuite ca semn de admirativă

autoprețuire îți stîrnesc mai apoi doar surîsul. În genere, un stil bine alcătuit este eliberat de expresii și figuri cu totul particulare și plasate în afara simplității limbajului, acestea din urmă fiind semn al unei lacunare puteri de judecare și gîndire.

313 — Dacă prin progresul logic al inteligenței limbistice într-un popor, gîndirea cuvîntului, care gîndire avea la început trup și suflet, și-a pierdut cu timpul trupul și și-a păstrat numai sufletul, un suflet rece și logic, oglindă credincioasă a rațiunii omenești, poetul trebuie mai întîi de toate să încălzească acest product și să resusciteze în imaginația auditorului trupul evaporat din vechile concepțiuni de cuvinte.

314 — Particularitățile stilului poetic (expresii determinate, epitete, personificări, comparațiuni) purced toate din trebuința de a sensibiliza gîndirea obiectelor ; aceasta provine din necesitatea de a crea poeziei elementul material, ce nu-l află gata afară din sine, de care însă nu se poate lipsi nici o lucrare de artă, frumosul fiind tocmai exprimarea unei idei sub o formă sensibilă corespunzătoare.

315 — Obiectul poeziei este o idee care, fie prin ocazia, fie prin energia ei, se distinge și se separă de ideile ordinare, înălțîndu-se peste sfera lor. Simțămîntul care-i servește de fundament l-am putut avea toți : gradul intensității lui, forma și combinația sub care se prezintă sînt originale și proprie ale poetului. Această intensitate și combinație nouă ne explică pentru ce, privite din punct de vedere prozaic, poeziile par de regulă exagerate. Dar tocmai exagerarea lor, ținută în marginile frumosului, este timbrul emoției artistice sub care s-au conceput.

316 — Poezia, ca toate artele, este chemată să exprime frumosul ; în deosebire de știință, care se ocupă de adevăr. Cea dintîi și cea mai mare diferență între adevăr și frumos este că adevărul cuprinde numai idei, pe cînd frumosul cuprinde idei manifestate în materie sensibilă.

317 — Poetul nu este și nu poate fi totdeauna nou în ideea realizată ; dar nou și original trebuie să fie în vestmîntul sensibil cu care o învelește și pe care îl reproduce în imaginația noastră. Subiectul poeziilor, impresiile lirice, pasiunile omenești, frumusețile naturii sînt aceleași de cînd lumea ; nouă însă și totdeauna variată este încorporarea lor în artă : aici cuvîntul poetului stabilește un raport pînă atunci necunoscut între lumea intelectuală și cea materială și descoperă astfel o nouă armonie a naturii. (*Poezia*, 1867)

318 — Exersez acum o mare regulă de stil, singura : *claritatea !* Trebuie să ne gîndim la ea în mod expresiv și de fiecare dată și să încercăm să o realizăm, în cel mai înalt grad posibil, în proză, spre deosebire de poezie, ce acționează mai mult prin intermediul trăirii și intuiției. Ai o nouă idee, cel mai ușor este s-o azvîrli pur și simplu pe hîrtie, cum ți-a venit în minte, cu tot felul de expresii străine, cu tipuri de formații verbale individuale și întîmplătoare. Dar acest procedeu nu mi se pare potrivit ; întîi fiindcă implică multă obscuritate pentru ceilalți ; apoi un fel de sărăcie a gîndirii, întrucît lipsește dezvoltarea obiectivă. Pentru aceasta trebuie să te transpui imediat în locul cititorului, și să-ți tot învîrtești și răsucești gîndul original atîta vreme, pînă ia forma cea mai clară pentru toți. Atunci devine inteligibil și cîștigă în substanță proprie, dobîndind adesea noi perspective, nesesizate pînă atunci. Prin urmare, conținutul noțiunilor este gîndit pînă la capăt și descompus, pentru a le putea

apuca de partea cea mai clară, şi astfel se obţine cel mai sănătos exerciţiu de gîndire prin intermediul unei severe metode analitice. Astfel, stilul cel mai frumos, dintre filozofii germani, îl posedă neîndoielnic Schopenhauer, deoarece el este cel mai clar, evident şi intenţionat cel mai clar.

Da, dar originalitatea ? Aceasta stă în gîndire şi nu în stil, ca atare. Dacă ideea este originală, atunci singura originalitate autentică este tocmai cea disponibilă ştiinţei. Dimpotrivă, originalitatea căutată sau individuală, adică cea propriu-zisă manieristă, este de-a dreptul o greşeală, asupra căreia trebuie să atragem atenţia. Să comparăm pe Schopenhauer cu Hegel ; pe Goethe cu Jean Paul ; pe Hegel cu Jean Paul. Sînt desgustători în noile lor expresii. Stilul lor este baroc, dar nu original. De altfel este şi mult mai dificil şi mai preţios să-ţi scrii gîndul cu claritate, decît să-l arunci doar aşa, „genial", pe hîrtie. (*Aforisme,* 1865—1872, Iaşi, 30 martie 1868)

319 — Cu drept cuvînt s-a zis licenţă poetică, şi nu licenţa poetului. Numai cea dintîi este iertată. (*Aforisme,* 1868)

320 — Literatura adevărată, cu feluritele ei produceri, se poate asemăna unei păduri naturale cu feluritele ei plante. Sînt şi copaci mari în pădure, este şi tufiş, sînt şi flori, sînt şi simple fire de iarbă. Toate împreună alcătuiesc pădurea, fiecare în felul său trăieşte şi înveseleşte ochii privitorului ; numai să fie plantă adevărată, cu rădăcina ei în pămînt sănătos, iar nu imitaţie de tinichea vopsită, cum se pune pe unele case din oraş. (*Comediile lui Caragiale,* 1885)

321 — Antiteza între poet şi critic, ca toate antitezele de acest fel, este pe jumătate adevărată şi jumătate falsă. Ce

formă de stil periculoasă [e] antiteza ! Te „antrenează“, prin plăcerea contrastului, mai departe decît exactitatea gîndirii. *(Scrisoare către Emilia,* aprilie 1886)

322 — Fără îndoială scopul scriitorului este „de a-ţi da iluzia intensivă despre *realitatea vieţii*“. Tocmai de aceea el nu trebuie să-ţi dea analiza psihologică sub formă de analiză. Căci analiza unei realităţi nu este însăşi realitatea, prin urmare nici iluzia ei posibilă, ci o operaţie reflexivă, noţională asupra realităţii ca a unui obiect străin şi supus. Analiza e necesară scriitorului, dar numai ca o lucrare pregătitoare în ascunsul cugetului său, din care nu trebuie să apară nimic sub forma ei particulară, ci care trebuie să dispară sub iluzia realităţii.
Ce plăcere mai mare (după emoţia concepţiunii şi după chinul facerii) poate să aibă un scriitor, decît de a-şi revedea resimţită propria sa căldură în altul ?

Căci de căldură este totdeauna vorba, pentru orice adevărat scriitor, şi pentru cel prozaic şi pentru cel mai critic. Nu se poate închega nimic de valoare, nici măcar o concepţie politică, necum una literară, decît la gradul de topire. Numai în fierbinţeala entuziasmului, se *sudează* un subiect cu un predicat într-o nouă judecată, dacă e să fie vieţuitoare, şi nu un „cliché“ mecanic.

Desigur şi Newton a descoperit în căldură legea matematică a gravitaţiunii. Şi avem dar de constatat două feluri de entuziasmări sau de emoţii : emoţia noţional-abstractă (criticul, omul de analiză şi omul de sinteză ştiinţifică) şi emoţia intuitiv-concretă (poetul), şi aici se *întîlnesc* amîndoi — în aparenţă aşa de disparaţi ; aici se înrudeşte Lessing cu Schiller, Humboldt cu Goethe. Şi evident : ca la cei mari, aşa la cei mici. *(Scrisori către D. Zamfirescu,* noiembrie 1889)

323 — Îmi pare însă că aş avea multe de spus şi de scris, care uneori tind să-mi spargă ţeasta de tare ce bat la uşă, însă e probabil că mulţi se coboară în groapă ca o puşcă încărcată şi ruginită în dorul de a face explozie — proastă imagine, dar exactă idee.

324 — Sînt şi eu cu desăvîrşire de părerea D-tale contra lui Flaubert-Zola. Nu au inima *caldă.* Citesc, recitesc acum pe Dickens. Iată un scriitor cald. Te rog, reciteşte-l cu doamna Zamfirescu împreună : d.e. „Temps difficiles" ; sau orice. Ce măiestrie în producerea simpatiei pentru mizeria claselor de jos ! Ce rază de soare peste toate scrierile ! Pe cînd Flaubert-Zola-Maupassant scriu sub cerul cenuşiu al scepticilor blazaţi, şi scrierile lor îţi devin apăsătoare ca a treia săptămînă de ploaie. *(Srisori către D. Zamfirescu,* octombrie 1890)

325 — *Toate* impresiile omului asupra sa şi asupra lumii sînt *subiective.* Cine îşi poate exprima aceste impresii subiective (la el, ca la toţi oamenii subiectivi) cu atîta putere deosebită, cu atîta coloratură deosebită în *forma exprimării,* încît să devie mai „sugestiv" în această formă de expresie, are *individualitate de stil.*

Cu toată această subiectivitate fatală a omului, care autor se numeşte obiectiv ? (ca Goethe, Shakespeare, Leopardi, Eminescu) (se înţelege : obiectiv „cum grano salis", relativ mai obiectiv în comparaţie cu alţii, care sînt exclusiv sau egoist-subiectivi) ? — Acela care primeşte de la obiectele observate şi apoi descrise de dînsul nişte impresii — ce e drept totdeauna subiective, dar cel puţin *neamestecate* cu alte impresii *egoist-interesate ale sale,* impresii în a căror

primire şi exprimare autorul se *uită pe sine*, se pierde, îşi pierde egoismul.

D[e] ex[emplu] un conferenţiar la Ateneu vrea să vorbească despre Eliade. Or ce va zice despre Eliade nu poate spune decît impresia sa subiectivă. *Dacă spune însă curat, limpede şi cinstit numai impresia produsă asupra lui prin operele şi figura lui Eliad*, el poate da despre Eliad o descriere pe cît omeneşte se poate de obiectivă, adică un obiect oglindit în cea mai curată subiectivitate omenească. Dacă însă (şi acesta se întîmplă în cele mai multe cazuri, de aceea scriitorii „obiectivi" sînt aşa de rari) în această impresie a sa despre Eliad se mai amestecă (se asociază psihologiceşte în capul lui) şi alte impresiii piezişe, egoist-profesionale, adică relative la persoana vorbitorului în afară de obiectul Eliad ; dacă d. ex. vorbitorul, crezînd că sînt în auditor cucoane încîntate de Eliad, cărora n-ar vrea să le displacă, îşi drege fraza după gustul lor, sau dacă se gîndeşte în genere, cum să captiveze auditorul cu vibrări de coarde populare, cu vreo declamaţie patriotică, vreun compliment la puternicii zilei, vreo fioritură pentru gingaşele d-şoare etc. etc., atunci este vederat că impresia sa despre Eliad şi exprimarea acestei impresii, totdeauna subiective, nu mai este cel puţin subiectiv-curată, adică mărginită la impresia primită de la obiect, ci este înlănţuită, turburată, falsificată cu alte gînduri *egoist*-subiective, cu vanitatea de a plăcea cucoanelor, de a linguşi pe puternici, de a-şi înlesni el cariera vieţii sale... tot lucruri *eterogene de obiect*.

Atunci vorbitorul sau scriitorul este *subiectiv în înţelesul mai restrîns*, în *înţeles defavorabil*.

Creangă e obiectiv : el descrie poporul aşa cum îl vede el subiectiv, dar aşa *numai cum îl vede*, fără alt gînd pieziş, decît de a-l vedea şi de a-l descrie curat cum îl vede, uitîn-

du-se pe sine și uitîndu-se numai la popor. (*Scrisori către D. Zamfirescu*, octombrie 1890)

326 — În materie literară, nu încap tranzacțiuni, ci rămîne *magis amica veritas*. (*Scrisori către Duiliu Zamfirescu*, noiembrie 1891)

327 — După convingerea mea, formată, întărită, controlată și recontrolată timp de 30 de ani, între artă și reflecția abstractă (punct de plecare al științei) este deosebire radicală din *capul locului*. Pentru artă, sau, mărginind chestia la discuția de față, pentru poezie, se cer întîi două elemente : 1) o puternică emoțiune, dar 2) o emoțiune izvorîtă *direct* dintr-o intuiție, dintr-un act sensibil, nu mijlocită prin reflecție abstractă. Emoțiunea puternică o poate da și știința. Îmi pare evident că Newton a avut cea mai adîncă emoțiune, cînd a conceput sinteza gravitațiunii ; asemenea Kant la înțelegerea formelor apriorice ; și Goethe la metamorfoza plantelor etc. Dar aceste emoțiuni nu sînt poetice, ci curat intelectuale, și așa numita „poezie" a lui Goethe *Metamorfosa plantelor* e proză rimată. Nu e vorbă, or[i]ce abstracțiune, or[i]ce noțiune s-a înălțat din fundament intuitiv-sensibil. Dar pentru a se înălța, a trebuit să-l părăsească, să-l arunce din balastul său, să devie o palidă eterizare. Prin urmare, nu e *direct* intuitivă.

Ce te atrage și ce te emoționează : intuiția directă individualistă a naturei sau reflectarea ei în abstracțiunea generalizatoare ? În primul caz pot fi cap artistic, în al doilea nu poți fi decît cap științific.

Poate cel mai sigur mijloc de a fixa hotarele poeziei, care are greutatea pentru înțelegerea hotarelor de a întrebuința acelaș[i] mijloc de comunicare cu știința, adecă cuvintele cu

înțelesul lor, este de a pune poezia totdeauna alături de celelalte arte, d[e] e[xemplu] de muzică și de pictură. Este poetic ce se poate exprima și în muzică și în pictură. De unde rezultă îndată, că reflecția abstractă nu poate fi poezie. (*Scrisoare către Ana Conta-Kernbach,* aprilie 1891)

328 — A fost Goethe un om cu bune moravuri ? Ce întrebare ! Ce-mi pasă de ortografia poeziilor lui Anacreon ! (*Aforisme,* 1892)

329 — Căci nu numai pe calea gîndirilor abstracte, îngrămădite în felurite sisteme, poate ajunge omul să-și dea oarecare seamă de tainele vieții, ci și pe calea instinctivă a simțămîntului.

330 — Romantismul cărturarilor din Viena ? Dar de la ce fel de cărturar, de la care romantism au ieșit versurile noastre populare :

„Dacă vreai dragoste-aprinsă,
Adu-mi gura neatinsă
Și o inimă fecioară
Ca apa de izvoară ?"

Și se poate o mai înaltă, o mai curată expresie de iubire ? Dar în cealaltă poezie :

„Du-te-n cale-ți, mergi cu bine,
Făr-a te gîndi la mine,
Că e lumea-ncăpătoare
Pentru-o pasăre și-o floare ?"

331 — Fără îndoială, complicările sufletești ale societății înalte sînt o problemă din ce în ce mai interesantă în proporție cu creșterea culturii, și ele își vor afla înfățișarea firească în literatura noastră. Dar aceasta nu ne poate face să uităm că simplicitatea țărănească nu exclude frumusețea lirică, precum nu exclude energia epică, nici chiar conflictul dramatic. (*În chestia poeziei populare*, 1909)

(Vezi și capitolele : *artă*, *cultură*, *filozofie*, *limbă*, *cultură și artă*)

XV

DESPRE LIMBĂ, CULTURĂ, LITERATURĂ, GÎNDIRE ŞI SIMŢIRE[61]

332 — Orice cuvînt este încorporarea sensibilă a unei noţiuni (a unui concept). Noţiunea este o idee (reprezentare) formată din alte idei, iar nu de-a dreptul prin impresia sensibilă.

333 — Noţiunea cuprinde dar esenţa lucrurilor ce s-au înfăţişat minţii noastre, alegînd din ideile lor numai părţile importante şi respingînd pe celelalte. În acest proces de abstracţie, noţiunile pierd oarecum materialismul reprezentărilor primitive şi devin eterice, pierd sensibilitatea şi devin obiecte pure ale gîndirii. În lumea fizică, de ex., nu există noţiunea *plantă,* ci numai o plantă individuală oarecare, cu suma ei de calităţi unice.

Însă fiind astfel abstracte, noţiunile s-ar pierde una în alta dacă n-ar fi fixate prin semne subiective în locul sensibilităţii reprezentărilor din care s-au scos. Aceste mărci subiective pentru deosebirea noţiunilor sînt cuvintele. De aceea, cuvintele însemnează numai generalităţi şi nu sînt niciodată în stare să exprime individualitatea.

334 — Limba este focul în care reprezentările obiectelor își mistuiesc toată materialitatea și nu lasă decît ideea lor abstractă și generală.

335 — Mărginirea cea mare și neajunsul inteligenței omenești provin din prea puținele reprezentări ce le poate cuprinde conștiința deodată. De abia vreo patru-cinci idei ocupă în același timp atenția noastră ; tot ce trece peste acest număr dispare de regulă din sfera percepțiunii intelectuale și se întunecă. De aici provin lacunele, unilateralitatea, în genere defectele caracteristice ale inteligenței celor mai mulți oameni. Singurul mijloc pentru a scăpa întrucîtva de acest neajuns este de a introduce în conștiință noțiunile generale în locul reprezentărilor sensibile și de a avea astfel în același cerc mărginit al conștiinței esența unui cîmp foarte întins de reprezentări primitive. Astfel, pe cînd simplul grădinar își încarcă conștiința și memoria cu reprezentările individuale ale fiecărui exemplar de flori ce le cultivă, și prin aceasta nu are inteligența liberă pentru alte gîndiri, naturalistul științific primește numai noțiunile generale despre felurile plantelor, care în extract esența tuturor, și inteligența lui rămîne liberă să conceapă alte tărîmuri ale naturii și să formeze astfel o știință universală. Fiindcă dar noțiunile cuprind mai puțin decît reprezentările originale, însă conțin toată esența lor, de aceea operația cu ele este cea mai potrivită iuțelei de progres în inteligența omenească, pe cînd cei ce operează numai cu reprezentări poartă cu sine masa greoaie și superfluă a sensibilității și-și întîrzie și-și încurcă prospectul. Astfel, întrebuințarea noțiunilor este de comparat operării cu chintesențe în locul specialelor de plante, cu chinina în loc de chinchină, și noțiunea se raportă la reprezentare ca formula algebrică la calculul cu cifre sau cu logaritmul la numărul

său. Tocmai prin această libertate a generalizării este omul în stare să-şi concentreze mintea şi să cîştige acea circumspecţie peste un cîmp întins de experienţe, ce-l deosebeşte de toate celelalte fiinţe ale naturii. El nu este uimit şi cotropit prin felurimea nesfîrşită a indivizilor din natură şi nu este, ca animalul, fatal legat de impresia momentului, ci liber aruncă căutătura abstracţiei în univers şi reduce masa multiplă şi extensivă la o cîtăţime mărginită dar intensivă, scoate în idei sucul şi màduva senzaţiilor, şi astfel dominînd peste ele, cîştigă locul şi timpul spre a le compara între sine şi cu trecutul şi viitorul, şi formează din ceea ce năvălea în capul său ca un haos orb al întîmplării sfera luminată şi regulată a inteligenţei.

336 — Noţiunile sînt dar productul cel mai important, productul specific al raţiunii omeneşti. Însă ele se modifică, îşi schimbă conţinutul, devin mai abstracte, după cum se modifică şi progresul cunoştinţelor omeneşti.

337 — Altă idee are românul şi altă idee avea romanul despre pămînt, despre îngrăşarea lui, despre maşini agricole, despre vestminte, despre căi de comunicaţie, despre suflet, despre guvern, despre religie etc. etc., aşa încît astăzi cu greu se va găsi o noţiune modernă congruentă cu cea antică corespunzătoare. De regulă noţiunile posterioare sînt mai generale decît cele primitive, şi inteligenţa popoarelor în sumă totală face un progres pronunţat spre abstracţiune.

Paralele cu această transformare tăcută a cuprinsului noţiunilor în laboratorul intelectual al omenirii, merge o schimbare corespunzătoare a formelor lor externe, adică a cuvintelor. Cînd pentru prima oară se dă unei noţiuni numele, adică cuvîntul său, partea principală a sonurilor acestui cuvînt se

ia de regulă din sonurile reprezentărilor nemijlocite din care s-a format noțiunea. Ele sînt dar o oglindă credincioasă a gradului de abstracțiune pe care se aflau oamenii în timpul cînd au botezat tînăra noțiune. Pînă cînd inteligența poporului se află pe aceeași treaptă de abstracțiune, pînă atunci sonurile păstrează un înțeles primitiv al lor și din această cauză sînt respectate. Îndată ce însă poporul face un progres de abstracțiune în privința cuprinsului aceleiași noțiuni, se desface legătura ce o unea cu reprezentările mai materiale și mai mărginite de la început, sonurile ei primitive își pierd înțelesul și, nemaiavînd pentru ce să fie respectate, se modifică și se „corup" foneticește.

338 — Noțiunea ne pare în această privință ca un balon aerostatic, care se înalță deasupra pămîntului. La început, o mulțime de sonuri primitive îl leagă încă de originea sa telurică ; însă în proporția în care conținutul său se umple de materia eterică ce-i este destinată, repulsia în contra pămîntului devine mai mare, pînă cînd, în fine, rupe funiile și se înalță într-o sferă unde nimic nu-i mai amintește substratul material din care a pornit.

339 — Etimologismul ar sili poporul român să revie la sonurile primitive, ce corespundeau unui grad de dezvoltare a noțiunilor lui peste care astăzi a trecut de mult. Etimologismul ar voi să restrîngă înțelegerea noțiunilor noastre și să le readucă la forma materială primitivă, pe care ele au spart-o de atîta timp, fiindcă devenise prea strîmtă pentru spiritul lor de generalizare.

340 — Regenerarea dialectică și ceea ce numesc etimologiștii corupție fonetică este propria viață a limbii și a inteligenței

unui popor [...] nimeni nu are dreptul să li se opuie din plăcerea de a vedea derivările etimologice exprimate prin litere.

341 — Lege psihologică-limbistică : ceea ce susţine sonurile unui cuvînt în unirea lor integrală este conştiinţa înţelesului lor primitiv. Îndată ce inteligenţa poporului a modificat acest înţeles primitiv, generalizîndu-l şi desfăcîndu-l de originea materială, viaţa conservativă a sonurilor s-a stins. De aci încolo, ele se prefac, se înmoaie, se corump, se pierd, şi din întregul lor primitiv rămîn numai cîteva sonuri reci, drept semne pentru noţiunea arbitrară ce şi-a format-o poporul. Tot astfel, la moartea unui organism încetează puterile ce i-au susţinut pînă atunci unitatea organică şi încep a lucra puterile chimice, care în sensul organismului descompun şi nimicesc iar în sensul lor compun şi creează noi formaţii cu o nouă viaţă.

„Corupţia fonetică“ începe dar într-o limbă atunci cînd mintea poporului a făcut un progres aşa de însemnat de abstracţiune, încît a pierdut legătura materială pentru o mare parte din cuvinte. Corupţia, o dată începută din această cauză legală, nu se mai poate opri, ea se întinde peste mai toate cuvintele şi peste multe numai din cauze eufonice. Dar totdeauna perceperea ei este un semn de progres al noţiunilor poporului în care se întîmplă.

342 — Etimologiştii, susţinînd cu orice preţ literele vechi, din care a dispărut înţelesul, fac ca egiptenii care îmbălsămau mumiile fără viaţă, uitînd amîndoi că descompunerea şi reformarea corpurilor este un proces de o egală importanţă cu

forma lor organică de la început. (*Scrierea limbii române*, 1866)

343 — Orice cuvînt este exprimarea unei noţiuni abstracte prin sonuri articulate. Pînă cînd sufletul omului nu s-a înălţat încă la o abstracţiune, pînă atunci nu are cuvinte, ci numai gesturi sau exclamaţii nearticulate pentru a-şi exprima dorinţele şi simţămintele. Cînd însă în conştiinţa copilului s-au adunat mai multe imagini despre acelaşi fel de obiecte, atunci, prin un proces psihologic cunoscut, se întunecă din aceste imagini tot ce aveau individual şi rămîne numai partea lor comună prin care li se susţine unitatea felului, şi această restanţă este ceea ce se numeşte noţiunea acelui obiect. De aci se vede că orice noţiune este abstractă şi că, prin urmare, nu se poate afla niciodată realizată în lumea sensibilă. Noţiunea *carte*, de ex[emplu], nu se află nicăieri în realitate palpabilă, ci numai o carte individuală, care cuprinde o sumă de însuşiri sensibile ce au a face cu cartea în genere, adică cu acea nălucire intelectuală (dacă mi se iartă cuvîntul) prin care sîntem în stare să recunoaştem orice carte ce ni s-ar mai prezenta de acum înainte ca un obiect de acelaşi fel de care sînt şi cărţile văzute pînă acum. Această abstracţie generică se sensibilizează şi se deosebeşte de altele prin *cuvînt*, şi cuvîntul este numai ajutorul fonetic pentru fixarea unei gîndiri abstracte.

Însă această abstracţiune a gîndirii are grade deosebite, şi gradarea se face după cîtăţimea mai mare sau mai mică de sensibilitate ce se mai păstrează în gîndirea noţiunilor. Şi ceea ce se întîmplă cu noţiunile comparate întreolaltă se poate întîmpla cu una şi aceeaşi noţiune, adică cu unul şi acelaşi

cuvînt în deosebitele sale întrebuințări. Se poate întîmpla ca din suma de însușiri a căror gîndire se deșteaptă în mintea omului cînd aude un cuvînt să fie mai ales una care, în cutare legătură cu alte cuvinte, să ne pară cea mai importantă. Atunci, dacă această legătură se întîlnește mai des în conștiința omului, dispare încetul cu încetul — însă numai pentru acel raport special — gîndirea restului de însușiri sensibile și rămîne pronunțată în suflet numai însușirea particulară care a motivat raportul.

344 — Precum însă se cere ca un copil, pentru a avea noțiunea unui obiect, și nu numai reproducerea imaginii lui individuale, să fi văzut acest obiect de mai multe ori și în mai multe exemplare, altfel contopirea psihologică a calităților individuale și răsărirea celei esențiale nu se întîmplă, asemenea pentru cazul deosebitelor abstracțiuni în gîndirea aceluiași cuvînt este neapărat necesar ca acel cuvînt să se fi aflat adeseori în aceeași legătură cu celelalte cuvinte, în privința cărora nu i se cere decît una anume din însușirile sale sensibile. Numai atunci locuțiunea devine, cum se zice, convențională, adică și-a sters în imaginația noastră toată sensibilitatea afară de acea mică parte care îi susține raportul cu celelalte cuvinte din locuțiune. O asemenea evaporare a sensibilității este, așadar, rezultatul unui fel de educații intelectuale anterioare, este un fapt psihologic care se află identic numai în acele conștiințe în care s-a produs mai înainte prin uzul zilnic un grad egal de abstracțiune. Acum vom înțelege cauza pentru care este cu neputință de a transplanta idiotismele unei limbi în altă limbă prin traducere literală a cuvintelor. Căci în cealaltă limbă — unde acea legătură de cuvinte nu s-a produs de la început și nu s-a lățit prin uz convențional pînă la ștergerea unei mari părți a sensibilității —

fiecare cuvînt deșteaptă în conștiința celui ce-l aude întreaga masă de însușiri sensibile ale lui, și în această masă spiritul se confundă și nu găsește îndată, și adese nu găsește niciodată anume acea însușire care a justificat și care susține raportul.

345 — În proporția în care un popor este mai puțin impresionabil prin sensuri decît altul, în acea proporție el va fi mai aplecat spre abstracțiunile științei, pe cînd celălalt va fi mai atras spre sensualitatea artelor. Cercetările cele mai înalte de filozofie abstractă sînt fapta națională a spiritului german și englez, precum reprezentarea cea mai perfectă a frumosului în pictură este fapta naționalității italiene și spaniole, și cea mai mare claritate a formei și a stilului, fapta francezilor, și niciodată la italieni și la francezi nu se va putea naturaliza filozofia lui Hegel, precum niciodată germanii nu au produs coloratura vie a picturii italiene, aceste osebiri fiind efectul unei predispoziții înnăscute.

346 — Limba este o reproducere credincioasă a acestei deosebiri. În vocabularul francez, italian, român sînt un șir de cuvinte a căror sensualitate oarecum pipăită nu-și află echivalent în nici un cuvînt german ; și viceversa, sînt în limba germană cuvinte, mai ales noțiunile compuse, a căror abstracțiune este cu neputință de reprodus în limbile romane. Orice încercare de a confunda aceste margini de abstracțiune produce o falsificare a geniului propriu al națiunii și rămîne neînțeleasă pentru marea majoritate a poporului, prin urmare este osîndită în fapt. Dar nici în teorie nu se poate justifica ; fiindcă nu ar fi drept să zicem

că limba germană este preferabilă celei franceze sau viceversa. Francezii, cu plasticitatea lor, sînt incapabili de ultimele abstracţiuni ale filozofiei germane, dar au în limbă o calitate tot aşa de preţioasă : limpezimea practică, pe cînd limbii germane, în noţiunile ei cele mai eterizate, îi lipseşte tocmai controlul experienţei sensibile şi prin urmare, siguranţa adevărului. Filozofia lui, o mărturisim cu sinceritate, francezii nu pierd prea mult prin aceasta.

347 — Fraza nefiind decît exprimarea unei idei, înţelesul şi puterea fiecărui cuvînt din ea se îndreaptă numai după cuprinsul tuturor noţiunilor din gîndire. Stilul prozaic este bun cînd între cugetare şi propoziţie este cel mai strîns raport de congruenţă ; stilul devine greoi cînd numărul de cuvinte întrebuinţat este prea mare pentru ideea ce au să exprime ; stilul este exagerat cînd înţelesul sau intensitatea cuvintelor izolate covîrşeşte intensitatea gîndirii ce vor să o exprime în împreunarea lor, stilul este prea restrîns, dar de acest extrem nu e de trebuinţă să ne ocupăm, căci în scrierile române de pînă acum nu credem că se va constata vreundeva o prea mare înbelşugare de idei în comparaţie cu cuvintele întrebuinţate.

348 — Limba, în orice manifestare a ei — în gramatică, ca şi în expansiuni şi idiotisme — este un product necesar şi instinctiv al naţiunii, şi individul nu o poate niciodată modifica după raţiunea sa izolată. Fără îndoială, limba nu există decît în raţiunile indivizilor, şi toată viaţa îi este atîrnată de cugetarea şi reproducerea în minţile generaţiilor prezente şi a celor viitoare. Însă această viaţă, în esenţă, nu este reflexivă, ci instinctivă, şi se produce în majoritate cu forţa

fatală a legilor naturale, şi nu după arbitrul reflecţiunii individului. De aceea, limbile s-au înavuţit şi se înavuţesc totdeauna prin scrierile poeţilor geniali, care, fără a se gîndi la teoriile limbistice, se exprimă după simţămîntul ce-l au despre ceea ce este potrivit cu limba lor, dar nu se înavuţesc niciodată prin filologi, prin membri de societăţi academice etc., al căror studiu reflexiv îi face capabili de a afla legile ascunse ale simţămîntului după care poporul cu poeţii săi şi-a creat şi-şi măreşte limba, dar îi face totodată, prin chiar faptul acestei reflecţiuni, incapabili de a o forma şi reforma din nou.

349 — Singurul rol ce scriitorii reflexivi, filologii mai întîi, dar apoi şi ceilalţi prozaişti ai ştiinţei îl pot avea în privinţa limbii lor materne este de a i se supune fără împotrivire, de a o recunoaşte ca autoritate legală a naturii proprii a poporului lor. În această privinţă, ei se află în poziţia oamenilor de ştiinţă fizică a căror chemare este de a descrie fenomenele şi de a le explica, constatîndu-le legea după care se conduc, iar nu de a face ipoteze despre ceea ce ar fi trebuit să fie acele fenomene. Ce am zice de un astronom care în loc să ne explice legea lui Jupiter ne-ar spune că Jupiter, după calculul lui, s-ar cuveni să se mişte mai bine între Mercur şi Venus decît între Mars şi Saturn ?

350 — Singura raţiune de îngăduit în această materie este uzul poporului, care face lege şi care îşi are totdeauna cauza lui binecuvîntată şi mai profundă decît raţiunile filologilor.

351 — Între forma limbistică ce unui individ îi pare mai raţională şi între forma obişnuită în dialectul cel cult al po-

porului nu este iertată nici măcar şovăirea. Forma individuală trebuie înlăturată şi uzul trebuie primit ca lege superioară.

Este de cea mai mare importanţă pentru direcţia sănătoasă a unei literaturi de a se pătrunde de acest adevăr. Căci în opoziţia dintre formele gramaticale sau expresiile limbistice originale primite de un număr mărginit de autori şi dintre formele şi expresiile obişnuite în dialectul cult al poporului, limba poporului rămîne totdeauna deasupra, şi nu este exemplu în istorie ca vreodată să se fi întîmplat altfel. Rezultatul necesar este dar că o literatură scrisă în asemenea mod rămîne înapoi şi se pierde pentru popor, şi că aceasta îşi continuă calea sa fără a se putea lumina de învăţătura altmintrelea poate folositoare a literaţilor săi. (*Limba română în jurnalele din Austria,* 1868).

352 — Cuvîntul, ca şi alte mijloace de beţie, e, pînă la un grad oarecare, un stimulent al inteligenţei. Consumat însă în cantităţi prea mari şi mai ales preparat astfel încît să se prea eterizeze şi să-şi peardă cu totul cuprinsul intuitiv al realităţii, el devine un mijloc puternic pentru ameţirea inteligenţei. (*Beţia de cuvinte,* 1873).

353 — În realitatea vieţii sufleteşti, cuvîntul este un complex de înţelesuri şi de simţiri care nu există niciodată singuratice, ci sînt totdeauna legate cu înţelesurile şi simţirile din alte cuvinte şi alcătuiesc astfel între ele ţesătura cea trainică a personalităţii unui individ, ca şi a unui popor.

Această ţesătură este mai întinsă sau mai restrînsă, mai îndesată sau mai pe deasupra, după cum este şi firea indi-

vidului ; dar totdeauna este împletită din multe iţe ale spiritului omenesc, şi din cînd în cînd se ivesc încrucişări de fire, care pot pune în mişcare ţesătura întreagă, şi cu un simplu cuvînt se deschide adîncimea adîncimilor sufleteşti. (*Neologismele*, 1881).

(Vezi şi capitolele : *literatură, filozofie, adevăr, conştiinţă, psihic, cultură şi civilizaţie*)

XVI
VARIA

354 — Adevărata libertate este numai, cum a evidențiat-o Spinoza, o formă a necesității, iar orice necesitate este calma, clara rațiune a lucrurilor. *(Epistolar,* februarie 1860)

355 — Imaginea nuielii împlîntate în apă se frînge și se abate în altă direcție. Tot așa ideea unuia în capul celor mai mulți. *(Aforisme,* 1868 ; reformulat în 1892)

356 — Cine mai are trebuință de un exemplu să citească observările lui Aimé-Martin asupra maximelor lui La Rochefoucauld în ediția lui Firmin-Didot. Cînd zice La Rochefoucauld : „durata pasiunilor noastre depinde tot așa de puțin de noi ca și durata vieții“, Aimé-Martin se întreabă : *„si cela était juste, de quoi nous servirait la volonté ?“*. Însă este evident, că maxima lui La Rochefoucauld spune cu alte cuvinte, că voința noastră conștientă este în serviciul pasiunilor, dar nu vice-versa pasiunile pendente de ordinele voinței. Prin urmare întrebarea : la ce ne servește voința ? nu e o întîmplare, ci o neînțelegere. Maxima 29 : „Răul ce-l facem nu ne aduce atîta persecuție și ură cît însușirile noastre cele bune“. Aici Aimé-Martin exclamă : *c'est calomnier le genre*

humain. Socrate et Fénelon furent persécutés ils ne furent point hais (? ?). Maxima 10 : „În inima omenească se produce o generaţie perpetuă de pasiuni, aşa încît rămăşiţele uneia sînt mai totdeauna temeliile alteia". Nota lui Aimé-Martin : *dans leur passage rapide, toutes les passions nous laissent mécontenents, et le mécontenement nous conduit peu à peu la seule passion qui puisse avoir de la durée : la vertu.* Virtutea o pasiune ! etc. etc.

Ce ironie a soartei a adus asupra maximelor lui La Rochefoucauld un comentator ca Aimé-Martin ! (*Aforisme*, 1868 ; preluat parţial)

357 — Oare pîrîul de la munte ar fi aşa de limpede şi de zburdalnic, dacă n-ar fi totodată rece ?

358 — E nevoie ca soarele să apară direct, ca să ştii că există ? Nori acoperă cerul, dar cu toate astea e ziuă. (*Însemnări zilnice,* august 1872)

359 — Mie însumi îmi trece viaţa pe dinainte, precum unui negustor de lemn care, stînd pe malul Bistriţei umflate, vede furios minunatele sale trunchiuri de lemn trecînd în fugă prin faţa sa, duse la vale de vîrtejul nebunului rîu, fără ca el să poată scăpa din rîu nici măcar unul şi să-l aducă la ţărmul liniştit.

Eu văd fiecare lemn şi simt fiecare pierdere. (*Scrisoare către Emilia,* 1875)

360 — E inutilă discuţia despre noţiuni vagi, d. ex. dacă femeia se îmbracă „elegant". Orice discuţie presupune, evident, ca scop o înţelegere, deci prealabil o clarificare comună a noţiunilor. Unde nu e nici o perspectivă pentru aceasta, să nu discuţi deloc. (*Însemnări zilnice,* octombrie 1877)

361 — Nu cere de la pîrîu explicarea mării, nici de la colină explicarea muntelui. În înţelesul celor mari se cuprinde înţelesul celor mici, dar niciodată dimpotrivă.

362 — Precum curg rîurile spre mare, aşa curge viaţa spre moarte şi tot ce este individual este întunericul naturii creatoare.

363 — Nemărginit îţi este dorul : cum vrei să se cuprindă în realitatea mărginită ? Totdeauna rămîne un prisos : disperare sau ironie. *(Aforisme,* 1880)

364 — Ce bogată e literatura în idei şi ce săracă este istoria în fapte. Adevărata istorie ar fi istoria celor neîntîmplate. *(Aforisme,* 1880 ; reformulat în 1890)

365 — Toţi căutăm să ne întregim mărginita cugetare şi experienţă prin curgerea şi experienţa altora. Cu ştiinţă sau pe nesimţite, ne-am însuşit o parte din comoara agonisită de premergătorii noştri şi modul de a vedea lumea este, pentru mulţi dintre noi, de-a dreptul format, pentru unii cel puţin întărit, pentru toţi, întrucîtva modificat prin colaborarea tainică a autorilor citiţi. *(Culese şi alese,* 1910)

366 — Drumul cel mare e bătut de toţi călătorii ; ce să le mai spui despre el ? Însă, pe cărările de alături, nu se abat toţi ; dacă dai aici de ceva nou, de ceva sau de ceva frumos, ai ce să le spui. *(Culese şi alese,* 1910)

NOTE ŞI COMENTARII

1. Titu Maiorescu, *Culese şi alese*, în „Convorbiri literare", 1910, p. 269.

2. Aforismele nr. 10—13 lipsesc, iar nr. 3, 14, 15, 16 şi 17 n-au fost traduse. Publicarea completă a traducerii „Aforismelor etice, estetice şi critice" (aforismele 3, 14, 15, 16 şi 17 au fost traduse de Radu Stoichiţă) s-a făcut în volumul „Titu Maiorescu, *Scrieri din tinereţe*", Ediţie îngrijită, prefaţă şi note de Simion Ghiţă, Editura „Dacia" Cluj-Napoca, 1981 (pp. 322—340). Alte date despre aceste aforisme se găsesc în notele lui S. Ghiţă din volumul citat (la p. 423—425).

3. Titu Maiorescu, *Aforisme*, „Convorbiri literare", nr. 17, 18 şi 20 din 1868.

4. Vezi „Convorbiri literare", 1872 (VI) p. 289 ; 1876 (X), p. 32, 48, 115, 125, 176, 240, 262, 313, 423, 459. În volum separat, au apărut, în traducere revizuită, în 1890, 1891, 1902 şi 1912. În 1968, Domnica Filimon a publicat o nouă ediţie a *Aforismelor* lui Schopenhauer (în traducerea lui Titu Maiorescu), cu un studiu introductiv de Liviu Rusu.

5. Vezi *Aforisme* (compuse într-un cerc literar din Bucureşti) în „Convorbiri literare", 1880, nr. 1, pp. 21—22 ; nr. 2, pp. 60—62 ; nr. 4, pp. 134—136 ; nr. 5, pp. 178—180. Aceste aforisme au fost publicate în „Titu Maiorescu, *Opere*", I, Ediţie îngrijită, note, variante şi indice de Georgeta Rădulescu-Dulgheru şi Domnica Filimon ; Studiu introductiv de Eugen Todoran, Editura Minerva, Bucureşti, 1978, pp. 897—912 (în Addenda).

6. În „Titu Maiorescu, *Opere*", vol. I, (Editura Minerva, 1978), Domnica Filimon oferă numeroase date şi diferite variante ale aforismelor maioresciene, menţionînd totodată omisiunile şi adausurile făcute de autor în diferite ediţii.

7. Victor Ernest Maşek, „Manuscriptum", nr. 2/1980, pp. 94—97.

8. Ion Petrovici, *Aforismele lui Maiorescu*, în *Titu Maiorescu (1840—1917)*, Editura Casa Şcoalelor, 1931 ; Tudor Vianu, *Înţelegerea lui Maiorescu*, (Viaţa Românească, 1963, reprodus, în *Opere*, vol. 2 ; Şerban Cioculescu, *Aforismele lui Titu Maiorescu*, în „România literară" din 20 noiembrie 1975 ; Nicolae Manolescu, *Contradicţia lui Maiorescu*, ediţia II, 1973, pp. 172—181. Şi Pompiliu Constantinescu a făcut unele consideraţii interesante asupra aforismelor lui Maiorescu, privindu-le ca sursă a cunoaşterii personalităţii marelui nostru critic, alături de *Însemnări zilnice*. El nu se referă însă la valoarea lor filozofică sau literară.

9. Tudor Vianu, *Înţelegerea lui Maiorescu*, în *Opere*, vol. II, p. 363.

10. *Aforismele lui Titu Maiorescu*, culese de George Juvara, în „Cronica", Iaşi, nr. 24 din 17 iunie şi nr. 25 din 24 iunie 1967.

11. Vezi : Titu Maiorescu, *Jurnal* şi *Epistolar*, vol. I—V, Ediţia îngrijită de Georgeta Rădulescu-Dulgheru şi Domnica Filimon, Edi-

tura Minerva, Bucureşti, 1975, 1978, 1980, 1983, 1984 ; Titu Maiorescu, *Scrieri din tinereţe,* Ediţie îngrijită, prefaţa şi note de Simion Ghiţă, Editura „Dacia“, Cluj-Napoca, 1981, conţine : *Fragment din tinereţea mea* (1858) ; *Relaţia* (1859) ; *Socialismul şi comunismul* (1859) ; *Consideraţii filozofice* (1860) ; *Vechea tragedie franceză şi muzica lui Wagner* (1861) ; *Aforisme etice, estetice şi critice* (1859—1862) ; *Ideile teleologice fundamentale ale herbartianului C. S. Cornelius* (1862). Vezi de asemenea : „Titu Maiorescu, *Aforisme*“ (1865—1872), traduse din limba germană de Victor Ernest Maşek („Manuscriptum“, nr. 2/1980).

12. Tudor Vianu, *Înţelegerea lui Maiorescu, Opere,* vol. II, p. 363.

13. Titu Maiorescu, *Consideraţii filosofice pe înţelesul tuturor* (1860), în volumul „Titu Maiorescu, *Scrieri din tinereţe*“, p. 164.

14. Ion Petrovici, *Din cronica filozofiei româneşti* (Colecţia „Biblioteca pentru toţi“, nr. 1299—1300), Bucureşti, (f. dată) pp. 57—58.

15. Ernest Cassirer, *La filosofia dell'illuminismo,* traduzione di Ervino Pocar, La nuova Italia editrice (Firenze) 1973. În legătură cu această problemă a se vedea „Simion Ghiţă — *Introducere* la volumul „Titu Maiorescu — *Scrieri din tinereţe*“, pp. 38—46.

16. Voltaire, *Le siècle de Louis XIV* ch. 32 (citat după Elena Vianu), *Moraliştii francezi,* Editura pentru literatură, 1962, p. 244.

17. Vezi Titu Maiorescu, *Prefaţa traducătorului,* în volumul Arthur Schopenhauer, *Aforisme asupra înţelepciunii în viaţă,* traduse de Titu Maiorescu, Bucureşti, 1890, p. VIII.

18. Lucian Blaga, *Elanul insulei* (Aforisme şi însemnări), Editura „Dacia“, Cluj-Napoca, 1977 (Colecţia „Restituiri“, p. 100).

19. *Inaugurarea cursului d-lui Maiorescu la Facultatea de Litere* (în revista „Fîntîna Blanduziei“, nr. 41 din 12 noiembrie 1889.
20. Titu Maiorescu, ***Prefaţa traducătorului***, loc. cit., p. VIII.
21. Karl Marx, ***Opere***, vol. I, p. 107.

22. Titu Maiorescu, ***Jurnal*** şi ***Epistolar***, vol. II, Ediţie îngrijită de Georgeta Rădulescu-Dulgheru şi Domnica Filimon, Editura Minerva, Bucureşti, 1978, pp. 23—24. Vezi şi volumul de faţă Secţiunea „Despre filozofie, ştiinţă şi condiţia umană“.

23. Pompiliu Constantinescu, *Titu Maiorescu*, în *Scrieri*, vol. III, Bucureşti, 1969, p. 500.

24. Citatele şi ideile privitoare la această problemă se găsesc în volumul de faţă, secţiunea I — „Despre înţelepciunea în viaţă“.

25. În legătură cu această problemă, a se vedea „Simion Ghiţă“, *Maiorescu — filozof şi teoretician al culturii*“ (Cap. VII — „Cum e posibilă construirea civilizaţiei şi a culturii moderne în România“), Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1974.

26. Titu Maiorescu, ***Jurnal*** şi ***Epistolar***, ed. cit., vol. III, 1980, p. 34. Această idee este reluată şi în „Consideraţii filozofice“, cap. VIII.

27. *Ibidem*, p. 283.

28. Titu Maiorescu, ***Consideraţii filozofice***, în volumul „Titu Maiorescu, ***Scrieri din tinereţe***“, Ediţie îngrijită, prefaţă şi note de Simion Ghiţă, Editura Dacia Cluj-Napoca, 1981, p. 243.

29. Titu Maiorescu ***Observări polemice*** (1869), în *Opere*, vol. I, Editura Minerva, 1978, p. 142.

30. *Ibidem*, p. 139.

31. Pentru datarea, evoluţia publicării, variante şi alte precizări asupra aforismelor lui Titu Maiorescu, a se vedea notele Domnicăi Filimon în „Titu Maiorescu, *Opere* I". Ediţie, note, variante indice de Georgeta Rădulescu-Dulgheru şi Domnica Filimon, Editura Minerva, Bucureşti, 1978, pp. 829—841.

32. Versuri din *Divina Comedie*, Cîntul V, *Infernul* : „Nu-i durere mai mare / Decît să-ţi aminteşti de vremi ferice / În nenorocire" (D. F. Nota la *Jurnal* şi *Epistolar*, vol. II, Editura Minerva, 1978, p. 224.

33. Parafrazarea citatului de mai sus : „Nu-i plăcere mai mare / Decît să-ţi aminteşti în vremi ferice / De nenorocire" (D.F. Nota la *Jurnal* şi *Epistolar*, vol. II, Editura Minerva, 1978, p. 224).

34. Cele mai multe din aforismele cuprinse în această grupă se referă la înţelepciunea individuală. Dar sensul înţelepciunii promovate de Maiorescu toată viaţa este cea socială, o înţelepciune activă şi constructivă. Aici, problema principală este cea a raportului dintre ideal şi real, dintre libertatea gîndurilor şi necesitatea care domină în realitatea faptelor, acţiunilor. Soluţia este idealul posibil, realizabil (Vezi cugetările şi aforismele „Despre ideal"). Aforismul „Unde este o necesitate, trebuie să fie o posibilitate" depăşeşte, prin ideea pe care o exprimă, teza conservatoare de sorginte hegeliană că „tot ce e real e raţional". Prin raţionalitatea realului, pe care o susţine şi el, Titu Maiorescu înţelege că tot ce există are raţiunea sa, deci poate fi explicat raţional prin cauze. Raţional nu înseamnă pentru el, fatal, negarea posibilităţilor de

schimbare a realului, ci doar că idealul trebuie mai întîi să fie posibil și apoi să se îndeplinească anume condiții pentru a putea fi realizat. În legătură cu această problemă, a se vedea: Simion Ghiță, *Titu Maiorescu*, Editura Științifică, 1974 (capitolul VII „Cum e posibilă construirea civilizației și a culturii moderne în România. Teoria construcției culturale", pp. 116—129).

35. Titu Maiorescu a fost un fin observator al sufletului omenesc. De la 18 la 70 de ani, găsim în scrierile și însemnările sale, considerații psihologice privitoare la oameni și la raporturile dintre ei, menite să le facă mai umane. În prima perioadă însă (pînă prin 1870) întreaga sa gîndire filozofică are o orientare antropologică și umanistă. Ea se reflectă mai ales în cartea sa *Considerații filozofice* (1860) care are ca motto un text semnificativ din Feuerbach : „Nu încerca să fii filozof, deosebindu-te de oameni ; fii un om care cugetă și atîta tot ; nu cugeta în chip de gînditor, adică făcînd uz de o facultate ruptă de omul autentic și complet izolat ; să cugeți ca ființă vie, autentică, expusă valurilor înviorătoare și împrospătătoare ale oceanului universal" (*Scrieri din tinerețe*, p. 167). Iar capitolul I „Ce este filozofia", are ca motto ideea lui Protagoras „Omul este măsura tuturor lucrurilor". Cunoscutul său ateism nu este scientist-naturalist — deși își asimilează și ateismul științei — ci antropologic și umanist. Detronînd divinitatea, Maiorescu îl înalță în locul ei pe om.

După 1870 însă, omul nu mai constituie punctul central al filozofiei sale, orientată mai ales spre logică, limbă, estetică și problemele culturii, mai precis ale construcției culturale. Observațiile și meditațiile asupra omului continuă să fie la fel de prezente ca și în prima perioadă, avînd însă o finalitate practică : ameliorarea raporturilor umane. O spune el însuși în mod explicit în articolul „Din experiență" (1888) cel mai important pri-

vitoare la om din a doua perioadă a evoluţiei gîndirii sale : „Problema vieţii practice în relaţiile omeneşti şi prin urmare atît punctul de plecare cît şi ţinta unei psihologii viitoare este cunoaşterea oamenilor şi de la dezlegarea acestei probleme atîrnă în mare parte şi scopul final al tuturor silinţelor noastre : fericirea putincioasă a individului omenesc" (*Opere*, I, 1978, p. 494).

36. Maiorescu a insistat, în tinereţe, mult asupra pregătirii ştiinţifice a femeii deoarece acorda o mare importanţă educaţiei în familie, influenţei mamei asupra noilor generaţii care trebuiau formate în spiritul civilizaţiei moderne. Or, se ştie cît de pioase erau femeile în societatea tradiţională. Emanciparea noilor generaţii de misticismul religios era imposibilă fără o educaţie ştiinţifică a mamelor.

37. Arătînd importanţa formării ştiinţifice a femeii, Maiorescu nu uita dimensiunea umanistă a culturii moderne. În concepţia sa, educaţia trebuie să fie integrală, umanistă şi ştiinţifică totodată, aşa cum cere cultura şi civilizaţia modernă. Pentru acea vreme (1860) lupta pentru emanciparea femeii de misticismul religios tradiţional şi educarea ei — ca premisă a educării copiilor în spiritul culturii laice — umaniste şi ştiinţifice — moderne, era o mare noutate.

38. În afară de educaţia în familie, prin ştiinţă şi prin cultura umanistă, Maiorescu a acordat, în tinereţe, o importanţă deosebită educaţiei estetice, probabil sub influenţa lui Schiller. În acest scop, el a ţinut, în anul şcolar 1861—1862, la Universitatea din Iaşi, un „Curs public şi popular despre *Educaţia în familie fundată pe psihologie şi estetică, cu privire perpetuă la circustările [circumstanţele] noastre*".

39. Urmărind reformarea culturii naţionale în spirit modern, Maiorescu n-a avut în vedere doar păturile superioare ale societăţii, ci educaţia întregului popor, ridicarea prin cultură şi antrenarea lui în procesul modernizării întregii noastre societăţi. În afară de aspectul modern pe care dorea să-l imprime culturii noastre, Maiorescu milita pentru dezvoltarea conştiinţei naţionale. Cum aceasta era, în trecut, legată în mare măsură de religia ortodoxă, Maiorescu se străduia să aşeze conştiinţa naţională pe temelii moderne: pe ştiinţă şi cultura laică, pe construcţie economică şi socială modernă. Educaţia poporului în spirit laic, susţinută chiar şi în parlament, a constituit motivul principal al scoaterii lui din învăţămînt în 1871.

40. Va fi, credem, o noutate pentru cei mai mulţi cititori, preocuparea lui Maiorescu pentru ideal, el fiind cunoscut ca un conservator. Este adevărat că problema idealului l-a preocupat mai mult în tinereţe, dar o găsim şi în scrierile sale de maturitate. Mai important însă decît prezenţa ei mai insistentă în tinereţe este modul cum înţelege el raportul dintre ideal şi real (ideal realizabil) şi prioritatea pe care o acordă *acţiunii* pentru realizarea idealului faţă de proclamarea lui teoretică, însoţită de *aşteptare* pasivă ca el să se realizeze de la sine. Ideea angajării cu tot sufletul în realizarea unui ideal oricît de modest îi apărea lui Maiorescu — de-a lungul întregii sale vieţi — mai importantă decît proclamarea celor mai mari idealuri, fără efortul de a le realiza.

41. Formularea este hegeliană şi, în sine privită, poate fi interpretată în sens conservator : libertatea este simpla înţelegere a necesităţii, a realităţii care nu poate fi schimbată de om. Precum se vede din acest pasaj şi din cele ce urmează, Maiorescu susţine că orice acţiune poate reuşi numai dacă ţine seama de determinismul din realitate. Dar omul este liber şi poate acţiona con-

ştient şi în cunoştinţă de cauză astfel încît „cunoaşterea luminoasă trebuie să se substituie oarbei necesităţi".

42. Concepţia lui Maiorescu despre divinitate stă şi la baza criticii făcute lui C. S. Cornelius. Vezi „Despre ideile teologice fundamentale ale herbartianului C. S. Cornelius" (1862) partea I, în *Scrieri din tinereţe*, pp. 341—347 şi comentariul la nota 5, pp. 426—429). Cititorii interesaţi de ideile lui Maiorescu despre religie pot găsi date mai multe şi texte mai întinse în cartea *Filozofie şi religie în evoluţia culturii române moderne*, vol. I, Studii şi antologie de S. Ghiţă şi D. Ghişe, Editura ştiinţifică şi enciclopedică, 1984, pp. 78—125).

43. Maiorescu se referă la scriitorul şi filozoful german Gotthold Ephraim Lessing (1729—1781) care aprecia mai mult căutarea adevărului decît orice adevăr găsit, într-o formulare devenită celebră. Redăm în varianta expusă de Maiorescu în cartea sa *Consideraţii filozofice* — „Dacă Dumnezeu ar ţine tot adevărul în dreapta sa, iar în stînga năzuinţa nesăţioasă spre adevăr, legată însă de neîncetate rătăciri, şi mi-ar porunci : alege! m-aş apleca umil asupra stîngii şi aş spune : Părinte, dă-mi..." (*Scrieri din tinereţe*, p. 243).

Parafrazîndu-l pe Lessing, Maiorescu transpune formula de mai sus în problema raportului dintre divin şi uman, preferînd şi de data aceasta aspiraţia omului spre absolut în locul divinităţii absolute.

44. Nu este vorba de valoarea teoretică a soluţiei religioase privitoare la problemele metafizice, valoare, pe care Maiorescu o neagă categoric, ci de valoarea psihologică, de influenţa concepţiei religioase asupra conştiinţei maselor inculte care găsesc răspunsurile religiei satisfăcătoare. De remarcat că aici Maiorescu neagă

şi valoarea morală a religiei, valoare pe care mulţi gînditori o recunoşteau cel puţin pentru masele populare inculte.

45. Problema nemuririi sufletului este dezbătută de Maiorescu şi în partea a II-a a articolului „Despre ideile teologice fundamentale ale herbartianului C. S. Cornelius" publicat în revista societăţii berlineze de filozofie „Der Gedanke" (1862). Vezi *Scrieri din tinereţe*, pp. 347—350 şi pp. 430—431.

46. Aici, termenul de *metafizică* nu are sensul de metodă opusă celei dialectice, ci de disciplină fundamentală a filozofiei. În textul maiorescian „existenţa metafizică" este opusă „existenţei religioase".

47. Mai pe larg despre ideile lui Maiorescu asupra filozofiei, a se vedea lucrarea sa *Consideraţii filozofice* (Cuvînt înainte, Cap. I—II, III şi XI, în *Scrieri din tinereţe*, pp. 164—191), precum şi Simion Ghiţă, *Titu Maiorescu filozof şi teoretician al culturii* (cap. II „Ce este filozofia ?", pp. 44—53).

48. Asupra importanţei conceptului de relaţie pe plan logic, ontologic, social şi moral-umanist, a se vedea articolul „Categoria filozofică de relaţie în gîndirea tînărului Maiorescu" de Simion Ghiţă, în „Revista de filozofie", nr. 1/1980, precum şi „Despre dizertaţia filozofică a lui Titu Maiorescu — Relaţia" de Radu Stoichiţă, în volumul Titu Maiorescu. *Scrieri din tinereţe* (1858—1862), Ediţie îngrijită şi note de Simion Ghiţă, pp. 352—378.

49. Spre deosebire de modul curent şi dogmatic de a înţelege ştiinţa ca ansamblul cunoştinţelor despre lume, Titu Maiorescu subliniază că *esenţa ştiinţei* o constituie viaţa ei, procesul viu al creaţiei

ştiinţifice, care a generat ştiinţa actuală şi care-i asigură progresul nelimitat în viitor. Prin aceasta, tînărul gînditor român punea în lumină legătura dintre ştiinţă şi omul care o creează, sugerînd totodată ideea educării tineretului prin stimularea creativităţii şi nu prin memorarea unei ştiinţe gata făcute, aşa cum se găseşte în manuale, tratate şi enciclopedii.

50. Aluzie la balada cu acelaşi titlu a lui Friedrich Schiller. Tabloul din Saïs, acoperit cu un văl, înfăţişa adevărul (Nota Georgetei Rădulescu-Dulgheru, din *Epistolar*, vol. III, 1980, p. 201).

51. Categoria filozofică de *relaţie* — considera Maiorescu — exprimă condiţia omului modern care a renunţat la certitudinile oferite de divinitate omului tradiţional, asumîndu-şi condiţiile vieţii în relativ şi schimbător. Adaptarea omului la noua condiţie s-a făcut cu eforturi mari şi adesea cu suferinţe, pe care, exagerîndu-le, tînărul de 21 de ani le exprimă prin cuvîntul „nefericire". Totuşi, Maiorescu este convins că „relaţia îi va face fericirea". Prin aceasta, el vrea să spună că, dacă omul îşi va înţelege noua condiţie a vieţii în relativ, îşi va putea construi o viaţă fericită. Iar aceasta este posibilă întemeindu-se pe categoria de *relaţie*, care stă la baza ştiinţei moderne şi care constituie, după el, „un nou fundament al filozofiei".

52. Negarea istoriei ca ştiinţă este făcută sub influenţa lui Schopenhauer, pe care-l studia în acei ani pentru a ajunge, prin el, la Kant. Această idee se va accentua după 1885, odată cu creşterea influenţei schopenhaueriene în estetică şi se va reflecta în partea II a logicii sale *Metodologia* — cu care este completată ediţia II (1887). Trebuie precizat însă că, negînd istoriei caracterul ştiinţific, Maiorescu avea în vedere un ideal de ştiinţă pozitivă care să se întemeieze pe determinarea cantitativă a fenomenelor şi pe

legi din care să se poată deduce, prevedea fenomene viitoare. Desigur, în acest sens, istoria nu este o ştiinţă căci nu poate prevedea evenimente viitoare. Istoria poate stabili însă legi de tendinţă în evoluţia omenirii, fapt realizat de Marx şi de Engels.

Totuşi, Maiorescu n-a dispreţuit cunoaşterea istorică şi criteriul istoric în dezvoltarea civilizaţiei. „Nu degeaba a dobîndit în zilele noastre filozofia istoriei o asemenea pondere — scria el în *Consideraţii filozofice* (1860), nu degeaba căutăm, în spatele realităţii sordide, Ideea, pe care era menită să o tălmăcească : spiritul lăuntric ne oferă criteriul pentru progresul cultural al omenirii" *(Scrieri din tinereţe,* pp. 271—272). Iar într-un aforism din 1868, criticînd acţiunile care nu ţin seama de legile necesare ale naturii şi ale societăţii, conchidea : „Pentru ce sînt legi în fizică ! Şi pentru ce sînt legi în istoria universală ?". Chiar şi în *Logica* sa, Maiorescu va atenua, în ediţiile următoare, critica istoriei. Astfel, pe un exemplar din ediţia V, la afirmaţia din text că istoria nu este ştiinţă, Maiorescu precizează : „În înţelesul mai restrîns, deşi poate fi un sistem în sens mai larg", fapt care o apropie destul de mult de ştiinţele naturale, care îndeplinesc condiţia minimă de ştiinţă, oferindu-se cunoştinţe sistematice. Atitudinea sa faţă de istorie ca ştiinţă rămîne totuşi nesatisfăcătoare.

53. Problema temeiniciei în toate, dar mai ales în ştiinţă şi în cultură, a constituit o preocupare permanentă a lui Titu Maiorescu. Ea s-a manifestat în gîndirea sa încă de la vîrsta de optsprezece ani. „Scientiae obiter hausta ducit ad stultitiam" [Ştiinţa repede însuşită duce la prostie] spune un dicton din propria mea letinească, dicton pe care l-am formulat observîndu-mă pe mine însumi" (Fragment din tinereţea mea, 1858, în „Scrieri din tinereţe" p. 81).

54. Adevărul a constituit categoria filozofică principală în gîndirea lui Titu Maiorescu, de-a lungul întregii sale vieţi. El a operat cu ea în toate domeniile de activitate : în viaţa socială, în literatură şi artă („adevărul artistic") şi, bineînţeles, în logică, în ştiinţă şi în filozofie. „Lecţiunile sale, atît de senine ca formă — scrie un fost student al său — trădau o neîntreruptă preocupare faţă de această problemă. În ce constă valoarea adevărului? Are el într-însul o putere autonomă, care-l face să trăiască indiferent de subiectivitatea omenească şi deasupra condiţiilor de timp şi spaţiu ? Multe din lecţiunile şi din scrierile sale chiar păreau să încline spre această părere. Ironia lui, prea simţită de mulţi, era izvorîtă din perspectiva adevărului obiectiv" (C. Rădulescu-Motru, *Titu Maiorescu*, în „Convorbiri literare", nr. 5 şi 6 (mai-iunie 1920), p. 296). În *Logica*, Maiorescu dezbate pe larg problema adevărului, dar rigoarea formulărilor şi stringenţa argumentărilor scoate textele din orizontul cugetărilor şi al aforismelor.

55. Această idee fusese formulată, e drept mai stîngaci, cu zece ani mai înainte „...şi în urma oricărui adevăr, rămîne un paradis pierdut" („Socialismul şi comunismul", 1859 ; vezi *Scrieri din tinereţe*, p. 153).

56. Cunoaşterea adevărului prin ştiinţă şi filozofie are la Maiorescu şi o funcţie antropologică emancipatoare. În condiţiile eliberării omului de credinţa în forţe supranaturale, adevărul devine pentru om steaua călăuzitoare şi sprijinul său de nădejde în lupta pentru mai bine. „Toate ştiinţele şi, prin urmare şi Logica — scria el — au pentru educaţiunea noastră folosul de a arăta întîmplările lumii supuse la legi constante, de a da omului încredere în sine, depărtînd nesiguranţa şi superstiţiunea, şi de a contribui prin obiectele lor impersonale la echilibrarea statornică între gîn-

diri şi simţăminte" (Titu Maiorescu, *Logica*, cu îndreptările, adăugirile şi însemnările autografe ale autorului, cu adnotări, note şi un studiu introductiv de I. Brucăr (Academia Română — Studii şi cercetări XLV. Imprimeria Naţională, Bucureşti, 1940, p. 183).

57. În legătură cu problemele culturii şi ale civilizaţiei la Titu Maiorescu, a se vedea : Simion Ghiţă, *Titu Maiorescu — filozof şi teoretician al culturii*, Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1974, cap. VII „Cum e posibilă construirea civilizaţiei şi a culturii moderne în România" şi VIII „Concepţia despre cultură". În aceste capitole, se dau multe citate, care, din cauza scurtimii lor, nu au fost introduse între cugetările din acest volum.

58. Pentru o mai cuprinzătoare înţelegere a ideilor maioresciene despre artă, mai recomandăm două texte care n-au putut fi cuprinse în această culegere de cugetări şi aforisme : 1) „Vechea tragedie franceză şi muzica lui Wagner" — rezumatul unei comunicări ţinute la 27 aprilie 1861 în cadrul Societăţii filozofice din Berlin şi publicat, împreună cu discuţiile care au avut loc pe marginea ei, în revista „Der Gedanke" (I—II, p. 112) (Vezi, *Scrieri din tinereţe*, pp. 310—321) ; 2) Ad. Stahr, „Dare de seamă asupra conferinţei lui Titu Maiorescu *Vechea tragedie franceză şi muzica lui Wagner*. Este vorba de o conferinţă publică ţinută de Maiorescu în martie 1861 *Scrieri din tinereţe*, pp. 385—390).

59. În afară de cunoscutele *Critice*, pentru înţelegerea concepţiei lui Maiorescu despre literatură, mai recomandăm cititorilor „Aforisme etice, estetice şi critice" (1862) mai ales aforismele 1 şi 3 (*Scrieri din tinereţe*), pp. 322—329).

60. *Afinităţi elective* de Goethe.

61. Reflecţii asupra legăturii dintre limbă, gîndire şi simţire se găsesc şi în alte scrieri decît în cele din care am extras cugetările din această grupă. Semnalez doar aforismul 2 din 1862, publicat în *Aforisme etice, estetice şi critice* (vezi *Scrieri din tinereţe*, pp. 226—227.)

